

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ҚАРШИ МУХАНДИСЛИК ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ
ИҚТИСОДИЁТ ФАКУЛЬТЕТИ

« ИҚТИСОДИЁТ » кафедраси

«ХИМОЯГА ТАВСИЯ ЭТИЛАДИ»

«Иқтисодиёт» кафедраси мудири
_____ и.ф.д. Х.С. Мухитдинов
« ____ » _____ 20__ йил

« ТАСДИҚЛАЙМАН»

«Иқтисодиёт» факультети
декани _____ и.ф.д. А.Ф.Хуррамов

5340100-“Иқтисодиёт” йўналиши кундузги бўлим IV курс, И –43 гуруҳ талабаси
Полвонов Баходирнинг “Туманларда меҳнат ресурслари ва улардан самарали
фойдаланиш йуллари” мавзусидаги

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

БАЖАРДИ: “Иқтисодиёт» (қишлоқ хўжалиги)
таълим йўналиши битирувчи IV -курс
талабаси Полвонов Б.

ИЛМИЙ РАҲБАР:
Қ. Жуманазаров
Менежмент кафедраси доценти

Битирув малакавий иши кафедрада дастлабки химоядан ўтди
_____ сонли баённома « ____ » _____ 2012 й.

ҚАРШИ – 2012 йил

КИРИШ

I-Боб. Ўзбекистон иқтисодиётида меҳнат бозорини шаклланиши ва фаолият кўрсатишининг назарий асослари.

- 1.1. Ўзбекистон иқтисодиётида меҳнат бозори шаклланишининг моҳияти ва ижтимоий-иқтисодий мазмуни
- 1.2. Меҳнат бозорининг таркиби ва тузилиши
- 1.3. Меҳнат бозори шаклланишнинг хусусиятлари ва шарт-шароитлари

II-Боб Қашқадарё вилояти меҳнат ресурслари бозорини ҳолати ва иқтисодий таҳлили.

- 2.1. Қашқадарё вилоятида меҳнат бозорининг хусусиятлари ва таҳлили.
- 2.2. Қашқадарё вилоятида аҳолини иш билан бандлигини ошириш чора тадбирлар.
- 2.3. Меҳнат бозорида аҳолини иш билан бандлигини оширишга қаратилган давлат сиёсати ва чоралара-тадбирлари.

III-Боб. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида меҳнат бозорини ривожланишининг асосий йўналишлари.

- 3.1. Меҳнат бозоридаги ишчи кучига талаб ва таклифни истиқболлаштириш йўллари
- 3.2. Молиявий-иқтисодий инқироз шароитида меҳнат бозорини давлат томонидан бошқаришни такомиллаштириш.
- 3.2. Меҳнат бозори шаклланишини тартибга солишни такомиллаштириш

Хулоса ва таклифлар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш даврида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов таъкидлаб ўтганидек, "...аҳоли бандлиги муаммолари ҳали бери ижтимоий сиёсатимизнинг зудлик билан ҳал қилиш талаб этиладиган ўтқир ва долзарб масаласи бўлиб қолаётганини кўрсатади..."¹

Бу эса меҳнат ресурсларининг оқилона бандлигини таъминлашни, ишсизликни камайтиришни тақозо этади. Уларни ижобий ҳал қилиш аҳоли турмуш даражасини оширишга олиб келади.

Мамлакатимиз минтақаларида меҳнат ресурсларининг иш билан банд бўлмаган қисми кўрсаткичи ҳозирги вақтда аста-секин ўсиб бориш нъанасига эга. Бундай ҳолат саноат меҳнатининг тор доирасида қўлланилиши, янги иш жойларини яратишга йўналтирилган инвестициялар ҳажмининг етарли эмаслиги, меҳнат ресурслари сонининг иш жойлари микдорига нисбатан тезроқ ўсиши, ишчи кучига талаб ва таклиф ўртасида номуносивбликнинг мавжудлиги, маҳаллий кадрлар малакаси ва рақобатбардошлик қобилиятининг пастлиги ва уларнинг иш ахтариш ҳаракатларининг суствлиги билан асосланади. Бундан ташқари, меҳнат ресурсларининг оқилона бандлигини таъминлашга янги ерлар ўзлаштирилишининг камайиши, интенсив технология ва кам меҳнат талаб қиладиган техниканинг нисбатан унумсиз қўлланилиши, хўжалик юритиш, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилишнинг янги бозор усулларида самарасиз фойдаланилиши, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолияти ривожланишининг паст даражаси, иш билан банд бўлганлар моддий манфаатдорлигининг пасайиши ва инфляция жараёнлари каби омиллар салбий таъсир кўрсатмоқда. Ҳолбуки, санаб ўтилган омиллар — бозор иқтисодиётига ўтиш даврининг муқаррар белгиларидир.

Янгиланиш ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш, халқимиз учун фаровон турмуш шароити яратиш — асосий вазифамиздир. Президент Ислам Каримовнинг 2009 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2010 йилда иқтисодий ислоҳатларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. «Халқ сўзи» газетаси, 30 январ 2010 йил.

Жойларда аҳолининг иш билан оқилона бандлигини таъминлаш ва ишсизликни камайтиришнинг самарали механизмларидан бири меҳнат бозорини мақсадга мувофиқ шакллантириш ва ривожлантириш ҳамда уни тартибга солиш ҳисобланади. Бу, ишчи кучига талаб ва таклиф ўртасидаги узвий алоқалар ва зиддиятларни, улар ҳамкорлигининг самарадорлик мезонларини аниқлашга, қишлоқ меҳнатқашлари касб малакасини оширишнинг асосий йўналишларини белгилашга ҳамда жонли меҳнат ресурсларининг «ортиқча» ва иш жойлари «тақчил» шароитларда ишчи кучига талаб ва таклифни иқтисодий тартибга солишга, пировардида ижтимоий-иқтисодий ва ташкилий тадбирларни мақсадга мувофиқ равишда ишлаб чиқишга самарали имкон беради.

Бундай тадбирларни ишлаб чиқиш содир бўлаётган жараёнларни чуқур ўрганишни, миитақавий меҳнат бозорини шакллантирилиши ва ривожлантирилишининг энг муҳим муаммоларини ва уларни ижобий ечиш йўллари аниқлашни тақозо қиладди. Бу йўллари тўғри топиш эса минтақавий меҳнат бозорининг шаклланиши ва фаолият кўрсатишининг назарий ва амалий асосларини мукамалроқ ўрганишни талаб этади.

Юқорида таъкидланган фикрлар мазкур битирув малакавий иши мавзусининг долзарблигидан далолат беради.

Битирув малакавий ишининг мақсади - меҳнат ресурслари билан кўп таъминланган республикамиз учун характерли бўлган ишчи кучига талабни ошириш ва унинг таклифини камайтириш бўйича илмий асосланган тавсияномалар ишлаб чиқишдан иборат.

Ушбу мақсаддан келиб чиққан ҳолда мазкур битирув малакавий ишининг **асосий вазифалари** этиб қуйидагилар белгиланади:

- меҳнат бозори тушунчаси ва унинг таркибий қисмларини ўрганиш; меҳнат бозори таркиби ва тузилишини белгилаш;
- меҳнат бозори шаклланиши ва фаолият кўрсатишига таъсир этувчи омиллар, шарт-шароитлар, тамойиллар ва чекловчиларни аниқлаш;
- меҳнат бозори ривожланишининг асосий босқичлари ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий тадбирларини белгилаш;
- меҳнат бозоридаги ишчи кучига талаб ва таклифнинг комплекс таҳлили;
- меҳнат бозорини таҳлил қилишнинг хусусиятларини ўрганиш;
- ишчи кучига талаб ва таклифнинг яқин келажакдаги ҳолатини истиқболлаштириш асослари ўрганиш;
- меҳнат бозори шаклланишини тартибга солишни такомиллаштириш бўйича тавсиялар бериш.

Битирув малакавий ишнинг объекти — Қашқадарё вилояти меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармаси.

Тадқиқот предмети - бозор муносабатларига ўтиш даврида меҳнат бозори шаклланиши ва фаолият кўрсатиши туфайли вужудга келадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар мажмуаси.

Битирув малакавий ишининг назарий ва услубий асоси бўлиб мавзу билан бевосита боғлиқ бўлган илмий адабиётлар, малакали кадрлар тайёрлаш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва меҳнат бозорини шакллантириш бўйича республика Президенти ва ҳукуматининг махсус фармон ва қарорлари хизмат қилди.

Битирув малакавий ишида Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги, статистика бошқармаси, меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармаси, қишлоқ ва сув хўжалиги вазирликлари ҳамда уларнинг Қашқадарё вилоятидаги бўлинмалари маълумотларидан кенг фойдаланилди.

Битирув малакавий ишининг илмий янгиликлари - меҳнат бозори тушунчаси ва унинг таркибий қисмларини ўрганилганлиги; меҳнат бозори таркиби ва тузилишини белгиланганлиги; меҳнат бозори шаклланиши ва фаолият кўрсатишига таъсир этувчи омиллар, шарт-шароитлар, тамойиллар ва чекловчиларни аниқланганлиги; меҳнат бозори ривожланишининг асосий босқичлари ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий тадбирларини белгиланганлиги; меҳнат бозоридаги ишчи кучига талаб ва таклифнинг комплекс таҳлил этилганлиги; ишчи кучига талаб ва таклифнинг яқин келажакдаги ҳолатини истиқболлаштириш асосларини ўрганилганлиги; меҳнат бозори шаклланишини тартибга солишни такомиллаштириш бўйича тавсияномалар ишлаб чиқилганлиги билан ифодаланади.

Битирув малакавий ишининг амалий аҳамияти шундан иборатки, унинг натижаларидан Ўзбекистон Республикаси меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва унинг ташкилотлари “Аҳолини иш билан таъминлаш дастури” ишлаб чиқишда фойдаланишлари мумкин.

Битирув малакавий ишининг асосий натижаларини Қашқадарё вилояти меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармаси томонидан тадбиқ этиш учун тавсия қилинади.

Битирув малакавий ишининг таркибий тузилиши. Битирув малакавий иши: кириш, учта боб, хулоса ва тавсиялар, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I-Боб. Ўзбекистон иқтисодиётида меҳнат бозорини шаклланиши ва фаолият кўрсатишининг назарий асослари.

1.1.Ўзбекистон иқтисодиётида меҳнат бозори шаклланишининг моҳияти ва ижтимоий-иқтисодий мазмуни

Мамлакатимиз иқтисодиётида бозор муносабатларининг босқичма-босқич жорий этила бориши, у билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий муаммоларни мустақил ҳал этиш имкони пайдо бўлганлиги ва бошқа хусусларида ўз аксини топмоқда. Бу жараёнлар орасида меҳнат бозорини самарали шаклланиши ва фаолият кўрсатиши алоҳида ўрин эгаллайди.

Бу масалага мукамал ёндашишдан аввал, меҳнат бозорининг ижтимоий-иқтисодий мазмуни, унинг моҳиятини очиқроқ баён этмоқ ўринли бўлади.

Бозор айрим товарлар ва хизматларга талаб билан мурожаат қилувчи харидорлар ва таклиф асосида етказиб берувчи сотувчиларни бир-бирига қушадиган институт ёки механизмдир. Хомашё, материаллар, ёқилғи, тайёр маҳсулот, қимматли қоғозлар, пул (кредит) бозорлари бир-биридан фарқланади.

Бозорлар орасида меҳнат бозори алоҳида ўрин тутади. Бозор иқтисодиётининг ажралмас ва муҳим таркибий қисми — меҳнат бозоридир. Айнан меҳнат бозори орқали ғоят муҳим миллий ресурс бўлган меҳнат минтақалар, тармоқлар, фирмалар ва касблар бўйича тақсимланади. Шу бозорда унинг баҳоси ҳам белгиланади.

Меҳнат бозори иш билан бандликни тартибга солишда фаол рол ўйнайди. Меҳнат бозорида асосий миллий ресурс — ишчи кучи шаклланади ҳамда корхоналар, тармоқлар ва минтақалар бўйича тақсимланади.

Меҳнат бозори иқтисодий фаол аҳолининг иш билан бандлигини, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасига жалб этилишини таъминлайди. У ходимнинг ўзи учун янада мосроқ иш жойига ўтишини енгиллаштиради. Меҳнат бозори орқали корхоналар зарур микдорда ва талаб қилинган сифатга эга ишчи кучи билан таъминланади. Меҳнат бозори қандай кадрлар, мутахассислар, касбларга талаб борлигини, улардан қандайлари ортиқчалигини кўрсатади. Меҳнат бозорида рақобатнинг мавжуд бўлиши, бир томондан, ёлланма ходимлар ўз профессионал маҳоратини ўстириши ва кенгайтиришини, малакасини оширишини рағбатлантиради, иккинчи томондан, иш берувчиларни қулай меҳнат ва унга ҳақ тўлаш шароитларини яратиш ҳамда сақлаб туришга ундайди.

"Меҳнат бозори" тушунчаси бўйича турли хил нуқтаи назарлар мавжуддир. Баъзи бирлари меҳнат бозорини иш ҳақи ва даромадларнинг эркин ҳаракати орқали ишчи кучининг таклифи ва меҳнатга бўлган талабини ўз-ўзидан тартибга солиниш механизми каби аниқлайдилар. Бошқаларнинг фикрига кўра эса, меҳнат бозори ёлланиб ишлашни хоҳловчилар ва иш берувчилар эҳтиёжини келишилган воситачи орқали талаб ва таклифини қондириш учун шароит яратади ва ишчи кучини олди-сотди жараёнини бевосита тартибга солиб турмайди, деб тушунтирадилар. И.С. Маслованинг аниқлашича, меҳнат бозори - бу мулкчилик субъекти, ишчи кучи ва иш жойи таклифининг нисбати ва тузилишини, ишловчига ва ёлланиб ишланадиган ишга талаб ҳажмини шакллантира бориб, ишлаб чиқариш омилларига (меҳнат воситалари ва ишчи кучи) ўзаро таъсир этадиган динамик тизимдир.²

Воскопович Н.А., Годин А.М. Сельские жители и рынок труда // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - М., 1992 №1.С. 6-8.

² Маслова И.С. Эффективная занятость и рынок рабочей силм // Эффективность труда в условиях нового хозяйственного механизма. Отв. ред. Д.Н. Карнухин.-М.:Наука, 1992. - С.38-59.

Мазкур бозорнинг асосий унсурлари, - бу талаб ва таклиф, ишчи кучи қиймати ва унинг баҳоси ҳамда рақобат ҳисобланади. Меҳнат бозори механизмини ишга солиш масаласи ишчи кучини жалб этиш бўйича иш берувчилар ўртасидаги, ижтимоий меҳнат тақсимооти тизимидаги бўш иш жойини эгаллаш бўйича ишловчилар ўртасидаги ҳамда меҳнат шартномаси ва иш ҳақи шароитлари бўйича ишловчилар ва иш берувчилар ўртасидаги рақобат ҳисобланади.

Ишчи кучига бўлган талаб ва таклиф ўртасидаги нисбат меҳнат бозори конъюнктурасини ифодалайди. Бу эса ўз навбатида турли хил омиллар таъсири остида, яъни, ишчи кучининг умумий тенглигида, ортиқчаликда ва етишмовчилигида шаклланади, бундан ташқари ёлланиб ишловчилар сифатида турли хил аҳоли гуруҳларининг тенг бўлмаган ҳолатини акс эттиради. Амалда ишчи кучига бўлган талаб ва таклифнинг умумий таркибий тенглигига эришиш жуда қийин. Меҳнат бозори конъюнктураси ишчи кучининг баҳосига бевосита таъсир этади, бу эса ўз навбатида амалдаги бозор баҳосига боғлиқ ҳолда ўзгариб туради.

Меҳнат бозори турли хил вазифаларни бажаради. У меҳнат муносабатлари субъектининг иқтисодий манфаатларини келишиш воситаси, ижтимоий такрор ишлаб чиқариш мувофиқлигини шакллантириш ва ўзгариш механизмининг органик қисми бўлиб ҳисобланади. Меҳнат бозорини тақсимлаш муносабатлари ва меҳнатни рағбатлантириш, ишловчиларнинг касбий, малакавий таркибини шакллантириш воситасидир, у шахсий меҳнат шижоатини ишга солиш шароитига бевосита таъсир этади.

Шундай қилиб, тўлақонлик шаклланган меҳнат бозорини юзага келтириш ҳозирги шароитда замонавий шаклдаги бандлик тамойилларига мос келадиган ижтимоий ташкил этиш ва тартибга солишнинг мураккаб объекти сифатида намоён бўлади.

Мамлакатимизда оқилона бандлик шаклланиш экан, бу жараённинг чуқурлашуви ва ривожланиши минтақавий меҳнат бозорини ҳам вужудга келишига олиб келади. Оқилона бандлик тизимини шакллантиришнинг муҳим механизми ҳисобланган минтақавий меҳнат бозорининг шаклланиши ва ривожланишини тадқиқ этиш янада чуқур илмий, амалий аҳамиятга эгадир. Меҳнат бозорини ўрганиш ижтимоий-иқтисодий мажмуалар фаолиятининг шаклланиши ва ривожланишини ўрганишда ҳам муҳим асос бўлади. Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳа мажмуалари билан бирга ижтимоий-иқтисодий мажмуалар ҳам фаолият кўрсатади. Бу мажмуаларнинг шаклланиши алоҳида ҳудудлар ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши учун табиий ва ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар ва омиллар мажмуининг мавжудлиги билан изоҳланади.

Худудий ижтимоий-иқтисодий мажмуа республика ички минтақаларининг шаклланиши учун объектив асос яратувчи, барқарор иқтисодий муносабатлар ўрнатилган кўплаб объектлар мажмуидан иборат мураккаб, динамик ривожланувчи тизимдир. **Минтақа** лотинча "геҗюп" сўзидан олинган бўлиб, жой, ўлка, аниқ ҳудуд каби маъноларни англатади.

Минтақа — бу маълум ҳудуд бўлиб, у бошқа ҳудудлардан қатор белгилари бўйича фарқ қилади ва ўзига хос бир бутунлик, таркибий элементлари ўртасида ўзаро алоқадорлик мавжудлиги билан тавсифланади. Ижтимоий-иқтисодий тизим сифатида минтақа худудий меҳнат тақсимооти жараёнида ажралиб чиққан мамлакат худудининг бир қисми бўлиб, у ёки бу товар ва хизматларни ишлаб чиқаришга ихтисослашуви, такрор ишлаб чиқариш жараёнининг умумийлиги ва бошқа ҳудудларга нисбатан ўзига хослиги, хўжалигининг мажмуавий ва бутунлик характерга эга эканлиги, минтақа олдида турган

вазифаларни ҳал этишни таъминловчи бошқарув органларининг мавжудлиги билан тавсифланади.

Табиий, иқтисодий ва демографик шарт-шароитларнинг алоҳида хусусиятга эга эканлиги ҳар бир минтақа хўжалигининг ўзига хос жиҳатлари — ихтисослашув йўналиши, хўжаликнинг тармоқ таркиби, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини белгилаб беради.

Иқтисодиётни ҳудудий жиҳатдан ташкил этиш ҳудудда ишлаб чиқариш ва меҳнатни жалб этиш турларининг турли шаклларда уйғун ҳолда фаолият кўрсатишларига асосланган ишлаб чиқариш кучлари унсурлари ўзаро таъсирининг кўп даражали тизимидир. Уларнинг минтақаларда оқилона тарзда бирлашиши табиий, меҳнат ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланишга олиб келади.

Ҳудудда ишлаб чиқариш кучлари унсурлари турли даражада бирлашадилар, иқтисодий алоқалар ва муносабатлар эса турли даражада локаллашадилар. Бу мамлакат иқтисодиётининг умумий тузилмаси таркибида бевосита такрор ишлаб чиқаришнинг минтақавий яшхатлари билан боғлиқ иқтисодий муносабатларни ажратиш имконини беради. Ушбу муносабатлар ва алоқалар йиғиндиси иқтисодиётнинг ҳудудий таркибини ташкил этиб, у шаҳар поселкалари ва уларни боғловчи коммуникациялар, энг аввало, транспорт магистралларининг жойлашиши билан боғлиқ.

Хўжаликнинг ҳудудий таркиби асоси бўлиб ишлаб чиқаришни жойлаштириш ҳисобланади ва у ҳудудий меҳнат тақсимотининг ривожланиши ва чуқурлашуви натижаси сифатида намоён бўлади.

Хўжаликнинг ҳудудий таркиби тармоқ таркиби билан узвий боғлиқ, чунки ҳар бир тармоқ, корхона ёки ишлаб чиқариш аниқ ҳудудда фаолият кўрсатади, ўзининг ҳудудий жойлашувига эга бўлади, улар ўртасидаги иқтисодий алоқалар эса тармоқлар, корхоналар жойлашган минтақалар ўртасидаги алоқалар сифатида намоён бўлади.

Минтақа ижтимоий-иқтисодий объект сифатида тармоқдан бир қатор хусусиятлари билан фарқ қилади. Энг аввало, минтақанинг фарқли жиҳати шундан иборатки, унда моддий неъматлар ишлаб чиқариш, уларни тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилишни ўз ичига қамраб олган хўжаликнинг турли тармоқлари ўзаро бирлашади. Демак, минтақа хўжалик мажмуаси сифатида тармоққа нисбатан мураккаб тузилма ҳисобланади. Айнан минтақа доирасида иқтисодиётни таркибий жиҳатдан қайта қуриш, табиий ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш масалаларини ҳал этишга мажмуавий тарзда ёндашиши мумкин.

Агар тармоқлар тор ишлаб чиқариш вазифаларини ҳал этишга асосий эътиборни қаратсалар, минтақа олдиға тармоқлар, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма ривожланишини ўзаро боғлаш, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни мувофиқлаштириш масалалари кўйилади.

Хўжаликнинг ҳудудий таркиби бошқа тузилмавий тавсифлар билан яқин алоқада бўлар экан, фақат ўзигагина хос бўлган хусусиятлар, иқтисодиёт ривожланишининг макон нуқтаи назаридан таҳлил қилиш ва бошқаришнинг махсус усулларини талаб этувчи маълум мустақилликка эга бўлади.

Ҳудудий-хўжалик мажмуалари республика ички иқтисодий районларининг асоси бўлиб ҳисобланади ва у ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнида шаклланади.

Ҳудудий-хўжалик мажмуаси — муайян ҳудуддаги корхоналар ва иншоотлар мажмуаси ҳисобланиб, улар бир-бири билан умумминтақавий табиий ва иқтисодий шарт-шароитлар ва ресурслардан фойдаланиш асосида ўзаро иқтисодий боғлиқ бўлади. Ҳудудий-хўжалик мажмуаларининг муҳим мезони ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма умумий тизимининг мавжудлиги ҳисобланади.

Мажмуалар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, аниқ чегаралар билан ажралиб турмайди. Шу сабабли республика минтақаларининг чегаралари муайян даражада шартли бўлади. Ҳудудий-хўжалик мажмуалари мамлакат иқтисодиётининг таркибий қисмидир. Айни вақтда уларга алоҳида ижтимоий-иқтисодий мажмуа сифатида

қараш мумкин. Ҳар бир ҳудудий-хўжалик мажмуаси ўзаро боғлиқ унсурлар тўплами сифатида яхлит бутунликни ташкил этади, ўз таркиби ва тегишли функцияларига эга бўлади. Ҳудудий-хўжалик мажмуасининг таркибий унсурлари моддий, молиявий ва меҳнат ресурслари ҳисобланади. Улар ўртасида маълум алоқа мавжуд бўлиб, у ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш ва истеъмол жараёнида намоён бўлади.

Иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби шаклланиши кўплаб омиллар таъсирида юз беради. У мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси ва жаҳон хўжалик алоқаларида тутган ўрнига бевосита боғлиқ. Иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби шаклланишига таъсир этувчи муҳим омиллар жумласига минерал хом ашё, ёқилғи-энергетика, сув, ўрмон ва ер ресурслари, меҳнат ресурслари, иқтисодий ва илмий-техника салоҳияти, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма, аҳолининг жойлашиши ва боғлқалар киради.

Алоҳида минтақалар турли тармоқлар ва ишлаб чиқариш турларини ривожлантириш учун табиий ва ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар бўйича бири-бирдан кескин тафовутда бўлади. Маълум ҳудуддаги ишлаб чиқариш фаолиятининг табиий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа хусусиятлари хўжалик ривожланишининг таркиби, йўналиши, суръатлари, миқёслари ва пропорцияларига фаол таъсир кўрсатади ва пировард натижада мамлакат иқтисодиётининг ҳудудий таркибини шакллантиради.

Ўзбекистон иқтисодиётида ички республика минтақаларининг тутган ўрни ва ролига баҳо бериш учун уларнинг жами аҳоли сони ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткич-ларидаги салмоғини таҳлил қилиш лозим.

Бугунги кунда Ўзбекистон ҳудудини иқтисодий районларга ажратиш бўйича ягона ёндашув мавжуд эмас. Айрим иқтисодчи-олимлар фикрича, республикани 6 та иқтисодий районга ажратиш мақсадга мувофиқ:

1. Тошкент (Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти);
2. Фарғона (Фарғона, Андижон ва Наманган вилоятлари);
3. Зарафшон (Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятлари);
4. Мирзачўл (Сирдарё ва Жиззах вилоятлари);
5. Жанубий (Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари);
6. Қуйи Амударё (Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти).

Баъзи манбаларда Зарафшон иқтисодий райони Марказий, қуйи Амударё иқтисодий райони Оролбўйи номи билан аталади. Шу билан бирга ҳозирги вақтда Ўзбекистонда иқтисодий районлаштиришнинг қуйидаги таснифи кўпроқ қўлланилмоқда:

1. Тошкент иқтисодий райони;
2. Жиззах-Сирдарё иқтисодий райони;
3. Фарғона иқтисодий райони;
4. Самарқанд-Қашқадарё иқтисодий райони;
5. Бухоро-Навоий иқтисодий райони;
6. Қуйи Амударё иқтисодий райони;
7. Сурхондарё иқтисодий райони.

Бу иқтисодий районларнинг иқтисодий ривожланиши даржаларининг қиёсий тавсифи жадвалда келтирилган (1.1.1 -жадвал).

1.1.1-жадвал
Ўзбекистон иқтисодий районлари ривожланиш даражасининг қиёсий тавсифи
(2009 йил)

		Аҳоли сони	Иқтисодий даража банд бўлганлар	ЯИМ	Саноат маҳсулоти	Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти	Асосий воситаларга инвестиция	Қурилиш ишлари
Ўзбекистон Республикаси	100	100	100	100	100	100	100	100
Иқтисодий районлар								
Тошкент	3,5	17,8	21,1	23,6	27,7	11,7	35,7	28,3
Фарғона	4,3	30,2	27,6	19,5	21,9	26,7	11,3	15,9
Жиззах-Сирдарё	5,7	6,6	6,0	5,1	2,6	10,3	4,5	3,9
Самарқанд-Қашқадарё	11,8	20,1	18,3	13,4	13,2	21,1	19,2	16,8
Бухоро-Навоий	31,8	8,9	10,3	11,6	19,3	12,0	12,5	17,4
Қуйи Амударё	38,3	11,5	5,6	6,2	3,0	9,3	11,5	11,0
Сурхондарё	4,6	7,3	6,4	4,8	2,2	8,9	4,7	5,6

Қашқадарё иқтисодий райони маъмурий жиҳатдан Самарқанд вилоятини ўз ичига олади. Майдони 19,2 минг кв. км. га тенг бўлиб, бу республика ҳудудининг 4,3 фоизини ташкил этади. 2009 йил бошида иқтисодий районда 2618,8 минг киши истиқомат қилиб, йил бошидан 51,8 минг кишига ёки 1,0 фоизга кўпайди. Аҳолисини ўсишининг 56,4% қишлоқ жойларга тўғри келади.

Қашқадарё иқтисодий районида ер-сув ва минерал хом ашё ресурслари ғоят чекланган, аммо минтақа меҳнат ресурсларига бой ва мамлакат аҳолисининг зич жойлашган ҳудудлари қаторида ҳисобланади. Районни ривожлантиришнинг асосий йўналиши мавжуд қишлоқ хўжалиги ресурслари хом ашёси (пахта, мева, сабзавот, пилла)га мўлжалланган меҳнат талаб ишлаб чиқариш тузилмасини барпо этишдан иборат. қишлоқ хўжалиги асосан пахтачиликка ихтисослашган (ялпи пахта ҳосилининг 26 фоизи). районда ипакчилик, кимё саноати (минерал ўғитлар ишлаб чиқариш), нефтни қайта ишлаш, газ маҳсулотларини қайта ишлаш (Шуртан, Муборак), корхоналари муҳим аҳамиятга эгадир.

Бозор айрим товарлар ва хизматларга талаб билан мурожаат қилувчи харидорлар ва таклиф асосида етказиб берувчи сотувчиларни бир-бирига қўшадиган институт ёки механизмдир. Хомашё, материаллар, ёқилғи, тайёр маҳсулот, қимматли қоғозлар, пул (кредит) бозорлари бир-биридан фаркланади. Ана шу бозорларни ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Уларнинг намоён бўлишига, асосан, бозор негизи — мазкур бозорда олдисотди объекти бўладиган товар таъсир этади. Шунга кўра, бозорлар турли шаклларда: булар тамаддихона ва кичик дўкончадан тортиб, йирик фонд биржаси ва халқаро кредитлар бозоригача бўлиши мумкин.

Бозорлар орасида меҳнат бозори алоҳида ўрин тутади. Бозор иқтисоди-ётининг ажралмас ва муҳим таркибий қисми — меҳнат бозоридир. Айнан меҳнат бозори орқали ғоят муҳим миллий ресурс бўлган меҳнат минтақалар, тармоқлар, фирмалар ва касблар бўйича тақсимланади. Шу бозорда унинг баҳоси ҳам белгиланади.

Ҳозирги вақтда ўтиш даври иқтисодиётининг олдида турган долзарб муаммолардан бири меҳнат бозорини самарали шакиллантириш ва ривожлантиришдир. Бунинг учун, аввало, ижтимоий ва иқтисодий тизимлар ривожланишининг объектив қонунларидан саводли фойдаланиш зарур.

Меҳнат бозори бозорнинг бошқа тизимчалари билан узвий боғланган. Ҳақиқатдан ҳам талабга эга бўлиш учун ишчи кучи жисмоний, ақлий ва касбий қобилиятларнинг

белгиланган мажмуасига эга бўлиши керак. Ишлаб чиқариш жараёнига бу қобилиятларни татбиқ эта туриб, у ўз истеъмол сифатларини йўқотмаслиги учун доимо қайта ишлаб чиқарилиши лозим. Нафақат ўзини қайта ишлаб чиқариш, балки меҳнат ресурслари ва бутун аҳолининг сифат кўрсаткичлари ҳам яхшиланиши даражасини ошириб ёки пасайтириб, ушбу тенгсизликни йўқ қилиши мумкин. Ишчи кучига жами талаб инвестиция ва ишлаб чиқариш ҳажмлари билан тартибга солинади.

Меҳнат бозори – бу, меҳнатга қобилиятли аҳолининг иш билан банд бўлган ва банд бўлмаган қисмлари ва иш берувчилар ўртасидаги муносабатларни ҳамда уларнинг шахсий манфаатларини ҳисобга олувчи контрактлар (меҳнат келишувлари) асосида “меҳнатга қобилиятларини” харид қилиш - сотишни амалга оширувчи, шунингдек, ишчи кучига талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатларни бевосита тартибга солувчи, бозор иқтисодиётининг мураккаб, кўп аспекти, ўсувчи ва очиқ ижтимоий-иқтисодий тизимчасидир.

Шуни таъкидлаш жоизки, “меҳнат бозори” тушунчасининг ижтимоий-иқтисодий мазмунидан келиб чиқиб мазкур бозорнинг ўтиш даврида бажариладиган **асосий вазифаларни** ҳам аниқлашга имкон беради:

- * ишчи кучига талаб ва таклифнинг ҳажми, таркиби ва нисбатини шакллантириш;
- * бозор услубида хўжалик юртишининг иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий механизмлари ёрдамида ишчи кучига талаб ва таклифни тартибга солиш;
- * меҳнат ресурсларининг оқилона бандлигини таъминлашга бевосита таъсир кўрсатиш;
- * ишсизлар иш топишига, уларнинг малакаси ва рақобат қобилиятини оширишга кўмаклашиш;
- * ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш ва меҳнат тақсимотини ўзгартириш.

Бозор муносабатларига ўтган мамлакатларнинг тажрибаси шуни кўрсатадики, мавжуд ҳозирги кадрлар тайёрлаш соҳасидаги вужудга келган вақтинчалик сусткашлик ҳамда таълим бериш хизматида бўлган талабнинг пасайиши бу ўткинчи ҳолдир. Агарда бозор муносабатларининг шаклланиши жадал суръатлар билан ривожланаверса ва бу ҳол мамлакатимиз халқ хўжалигининг ривожига ҳам туртки берса, халқ хўжалигининг бандлик соҳасидаги таркибий қайта қуриш ҳақиқий кадрлар тахчиллигини юзага чиқаради, бунга эса тармоқ бўйича тегишли хизматларнинг тайёр бўлиши гумондан ҳоли эмас.

Ўз-ўзидан маълумки, республикаимиз аграр-индустриал иқтисодиётини ҳисобга олганда, қишлоқ жойларида меҳнат бозорини шакллантириш кўпинча у жойда фаолият кўрсатаётган ходимлар учун безарар бўлмайди, устига-устак нисбатан қисқа муддат ичида қишлоқ аҳолиси бандлиги тизимида катта силжишлар, яъни қишлоқ ҳаётида бошқача уклад, кадрларнинг мутлақо янги касбий-малакавий таркибига ўтиш кўзда тутилмоқда. Шуни назарда тутиб, Қашқадарё вилоятининг танлаб олинган қишлоқ жойларида кадрлар билан таъминланганлик бўйича ўтказилган тадқиқотларнинг натижасига кўра шу нарса маълум бўлдики, қишлоқ хўжалигини интенсивлаштириш учун кўп укладли иқтисодиёт ва бозор муносабатларига ўтиш давомида 2010 йилга қадар деҳқончилик ва чорвачиликда банд бўлганлар сонини қисқартириш лозим. Аста-секин ҳар соҳанинг устаси бўлган универсал ходимлар сонини тобора кўпайтириш ва уларнинг миқдорини умумий банд бўлганларнинг 10-12% га етказиш мақсадга мувофиқ бўлур эди, 2-3 хил касб эгаси бўлган, хиссадорлик типидagi корхона ва ширкатлардаги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш омилкорлари бўлган юқори малакали ишчилар гуруҳи шаклланишини тезлаштириш лозим

**Кашкадарё вилояти буйича 2004- 2008 йилларда ташкил
этилган деҳкон хужаликлари тугрисида**

М А Ъ Л У М О Т

(сони)

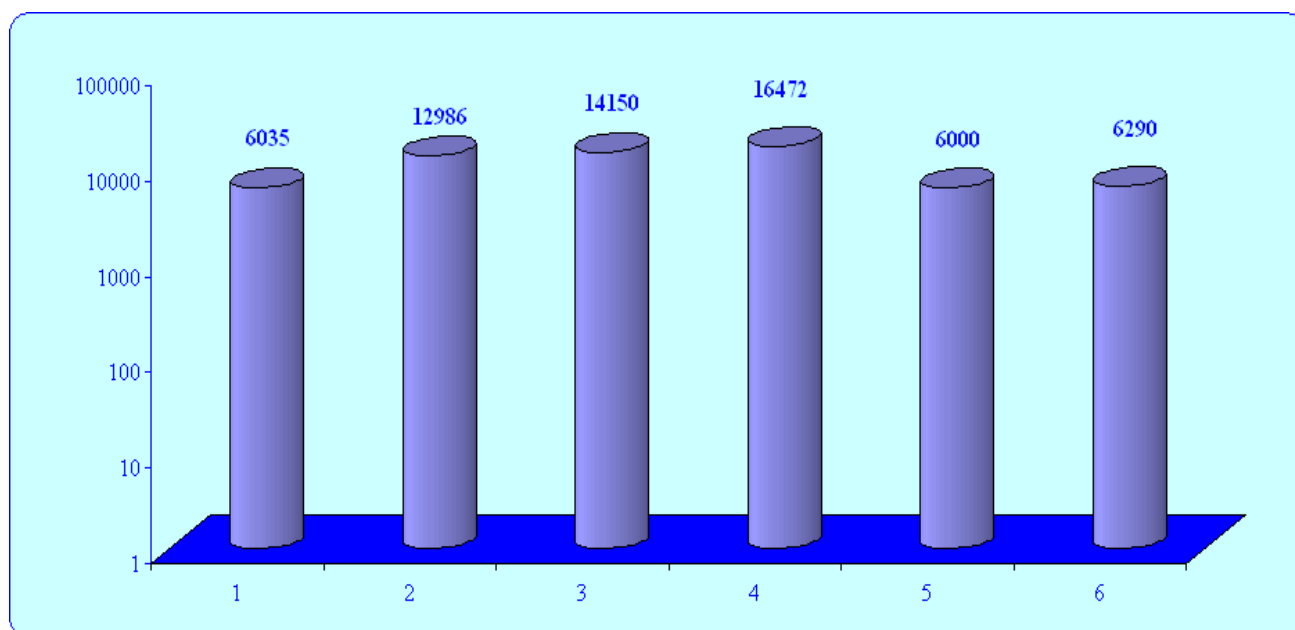
Т/р	Шахар ва туманлар номи	Жами	шу жумладан йиллар буйича					
			2004 йил	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йилда	
							Йиллик дастурда	Йиллик амалда
1	Гузор	2892	403	502	650	852	465	485
2	Деҳконобод	5814	544	2018	1122	1645	485	485
3	Камаши	4372	469	1065	1136	1204	455	498
4	Карши т.	3223	365	1150	410	826	450	472
5	Касби	2669	384	276	731	894	350	384
6	Китоб	4962	397	931	1574	1610	450	450
7	Косон	3136	108	523	966	970	510	569
8	Миришкор	1431	367	305	150	208	380	401
9	Муборак	1998	240	375	564	580	225	239
10	Нишон	3281	339	589	600	1103	650	650
11	Чирокчи	6616	819	1389	1770	1890	700	748
12	Шахрисабз	7260	825	1272	2242	2420	490	501
13	Яккабоғ	8279	775	2591	2235	2270	390	408
	Ж А М И:	55933	6035	12986	14150	16472	6000	6290

Қашқадарё вилояти буйича 2004 - 2008 йилларда ташкил этилган деҳқон хўжаликларининг

ТАХЛИЛИ

(сони)

Т/р	2004 йил	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йилда	
					Йиллик дастурда	Йиллик амалда
		6035	12986	14150	16472	6000

Жадвал ва диаграмма маълумотларига кура Қашқадарё вилоятида ташкил этилган деҳқон хўжаликлари 2004 йил 6035 та, 2008 6290 та ҳамда вилоят бўйича жами 55933 та деҳқон хўжаликлари ташкил этилган. Ҳозир бу ерда ишчиларнинг тор малакавий ихтисослашуви кузатилмоқда, бошланғич касбий тайёргарлик ва юқори даражадаги умумий маълумот ва малака талаб этмайдиган "мушкул аҳволдаги касблар", деб аталувчи касблар устунлик қилмоқда. Бундай ходимларнинг бозор муносабатлари шароитига кўникиши қийин кечади. Қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари ва соҳаларида, айниқса, маҳсулот етказиб берувчи соҳаларидаги кадрлар ҳолати бозор иқтисодиёти билан боғлиқ тижоратчи, агроменежер, дилер, брокер, банкир, маркетинг, реклама ва маҳсулотларни сотиш бўйича мутахассислар ва шу каби янги касбларнинг пайдо бўлишини тақозо этади.

Хулоса қилиб айтганда, мазкур вилоятни республикамизнинг ривожланган аграр-индустриал ҳудудига қисқа муддатларда айлантира оладиган юқори малакали

кадрларнинг ҳамда кенг ихтисосликдаги мутахассисларнинг кўпайишига кўмаклашувчи — меҳнат бозорини шакллантириш ва ривожлантириш зарур.

1.2. Меҳнат бозорининг таркиби ва тузилиши

Республикамизда оқилона бандлик шаклланиши экан, бу жараённинг чуқурлашуви ва ривожланиши меҳнат бозорини ҳам вужудга келишига олиб келади. Оқилона бандлик тизимини шакллантиришнинг асосий механизми ҳисобланган меҳнат бозорининг шаклланиши ва ривожланишини тадқиқ этиш янада чуқур илмий, амалий аҳамиятга эгадир. Меҳнат бозорини ўрганиш куйидаги сабабларга кўра муҳимроқдир:

-республикамизда меҳнатга яроқли аҳолининг ярмидан кўпи қишлоқ жойларда истиқомат қиладилар ҳамда бу ерда мамлакатимизда ишлаб чиқариладиган ялпи ички маҳсулотнинг (ЯИМ) 29% дан кўпроғи ишлаб чиқарилади;

-иш жойларининг етишмаслиги туфайли банд бўлмаган ишга яроқли қишлоқ аҳолисининг салмоғи республика бўйича жами банд бўлмаган аҳолининг 63% ни ташкил қилади ва уларнинг сони ҳозирги кунда ўсиб бормоқда;

-меҳнатга қобилияти, иш билан банд бўлмаган қишлоқ меҳнатқашлари малакавий тайёргарлик даражасининг пастлиги уларнинг яшаш жойларидан шаҳарга ва мамлакатнинг кам меҳнат билан таъминланган ҳудудларига ҳамда хорижий давлатлар объектларига томон ҳаракат қилишларига асосий тўсиқ бўлмоқда;

-меҳнат ресурслари сонини меҳнатга тадбиқ этишга нисбатан тезроқ ўсиши яширин ишсизликни, айниқса, қишлоқ хўжалигида ишчи кучини тақлиф этиш унга талабдан ошиб кетадиган даражада кўпайишига бевосита ёрдам беради;

-қайта ишлаш саноати, қурилиш индустрияси ва хизмат кўрсатиш корхоналари ҳамда хусусий хўжаликларда янги иш жойларини очиш орқали ишчи кучи талаби ва тақлифи ўртасида рационал нисбатни таъминлаш учун реал имкониятлар мавжуд.

Меҳнат бозори муайян ҳудудда меҳнатга бўлган талаб ва тақлиф асосида шаклланади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даври шароитларида меҳнат бозорини «меҳнатга қобилиятли» ишчи кучини харид қилиш-сотишни амалга оширувчи тизим сифатида кўриб чиқиш ўринли эмас. Шунинг учун у ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти ва ижтимоий меҳнат соҳасининг очиқ, мураккаб кўп аспекти ва ўсувчи тизимчаси бўлиб, муайян ҳудудда ишчи кучига талаб ва тақлифнинг ҳажми, таркиби ва нисбатини шакллантирувчидир. Мазкур бозор ишчи кучига талаб ва аҳолининг тақлифини тартибга солишда бевосита иштирок этади ва оқилона бандликнинг шаклланиши ҳамда ушбу ҳудудда ишсизликни камайтиришга кўмаклашади.

Ўзбекистонда меҳнат бозорини шакллантириш ва унинг самарали фаолият кўрсатишида малакли ходимлар тақлифини ошириш ҳам муҳим ўрин тутади.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида ходимлар малакаси аввало, чуқур умумтаълим, техникавий ва касбий билим, устакорлик, малакавий ҳаракатчанлик, тиришқоқлик, удабуронлик каби ҳислатларни ифода этади. Малаканинг билим орттиришдаги аҳамияти шундан иборатки, унда таълим беришнинг мақсади, тартиби, мазмуни ва ташкил этишни белгилайдиган ходимларни тайёрлашнинг туб моҳияти яқдиллик билан йиғилган ҳолда ифода этилади.

Ҳозирги илмий техника тараққиёти шароитида муҳандислар, техник, конструктор, лойиҳачи, агроном, зоотехник, иқтисодчи, шунингдек бозор муносабатларини жорий этиш жараёнида у билан бирга кириб келган янги турдаги касблар - менежер, маркетинг, брокер, дилер, маклер, агробизнесмен, агромаркетинг, банкир ва ҳ.к. каби юқори

даражадаги махсус маълумотга эга бўлган ходимларнинг меҳнати жуда катта аҳамият касб этади.

Амалда қабул қилинган малакали мутахассислар таркибига олий ёки ўрта махсус маълумот олганлар, яъни муайян тартибда хусусий ёки давлат тасарруфида бўлишдан катъий назар Олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, коллежларни тугатган шахслар киради.

Банд бўлганларнинг касб-малака таркиби кўп йиллар давомида барқарор анъана - банд бўлганларнинг ва барча аҳолининг таълим даражаси доимо ўсиши томон тавсифланиб келди (1.2.1-жадвалга қаранг).

1.2.1-жадвал

Ўзбекистонда иш билан банд бўлган аҳолининг маълумотлилиги даражаси³

	2007Й.	2008Й.	2009Й.	2009 йилда 2007 йилга нисб. % да
Барча банд бўлганлар	9910,6	10196,3	10467,0	120,6
Жумладан, маълумот даражаси бўйича	100	100	100	
Туликсиз ва умумий ўрта	6174,3	6189,2	6249,1	111,6
Салмоғи, % да	62,3	60,7	59,8	-4,7
Урта махсус	2091,1	2206,7	2428,3	140,6
Салмоғи, % да	21,1	21,7	23,2	+ 3,3
Олий	1645,2	1789,8	1779,4	131,4
Салмоғи, % да	16,6	17,6	17,0	+ 2,4

Ривожланган мамлакатларнинг тажрибаси шуни кўрсатадики, жамиятимиз ҳаётида бозор муносабатларининг тобора чуқур кириб бориши ва иқтисодийнинг кўп укладлилиги тизимига ўтиши натижасида қишлоқ хўжалигида машғул бўлган ишловчиларнинг сони тобора қисқариб боради. Иқтисодийнинг хизмат кўрсатиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик шаклдаги субъектларида фаолият кўрсатадиганларнинг сони тобора ошиб боради. Қишлоқ жойларида ҳам икки ва ундан кўпроқ касбга эга бўлган юқори малакали ходимлар, фермер хўжаликларида, деҳқон хўжаликларида ва ҳиссадорлик типидagi корхоналарда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш усталари миқдори тобора ошиб боради.

АҚШ ва Ғарбий Европа давлатларида битта фермер камида 10-12 кишини озиқ-овқат билан таъминлайди. Бизда эса бу кўрсаткич нари борса 2-3 кишидан иборат. Айниқса, ҳозирги пайтда қайта ишлов саноатининг ривожланиши натижасида бу соҳани кадрлар билан таъминлашда катта ўзгаришлар юз бермоқда. Ҳозир бу ерда ишчиларнинг жудаям тор касбий ихтисослашуви юз бермоқда, тармоқда оддий касбий тайёргарлик ва умумий маълумотнинг юқори даражаси талаб этилмайдиган истикболи йўқ

Касблар устун бўлмоқда. Бундай ишчиларнинг бозор шароитига кўникиши қийин бўлади. Кадрлардаги ҳозирги ҳолат қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳа ва тармоқларида айниқса, қайта ишлаш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида бозор иқтисоди билан боғлиқ бўлган янги касблар масалан, агробизнесмен, агроменежер, дилер, брокер, маркетинг, лизинг, реклама, консалтинг ва банк ишлари бўйича мутахассисларнинг вужудга келишини қийинлаштиради.

Юқорида кўрсатиб ўтилганлардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, бозор муносабатларига ўтиш меҳнат бозорида тубдан узгартишлар қилинишини талаб этади ҳамда унинг таркибий қисми бўлган меҳнат бозорини жадал суръатлар билан шаклланишини тақозо этади. Зеро, қишлоқ жойларидаги фермер хўжаликлари, ҳиссадорлик жамиятлари, хусусий ишлаб чиқариш бирикмалари тор ихтисосли эски касбдаги ходимларни эмас, балки янги турдаги маданий-деҳқон хўжайинлар, аграр ишбилармонлар, универсал ишчилар, универсал мутахассислар, агроменежерлар,

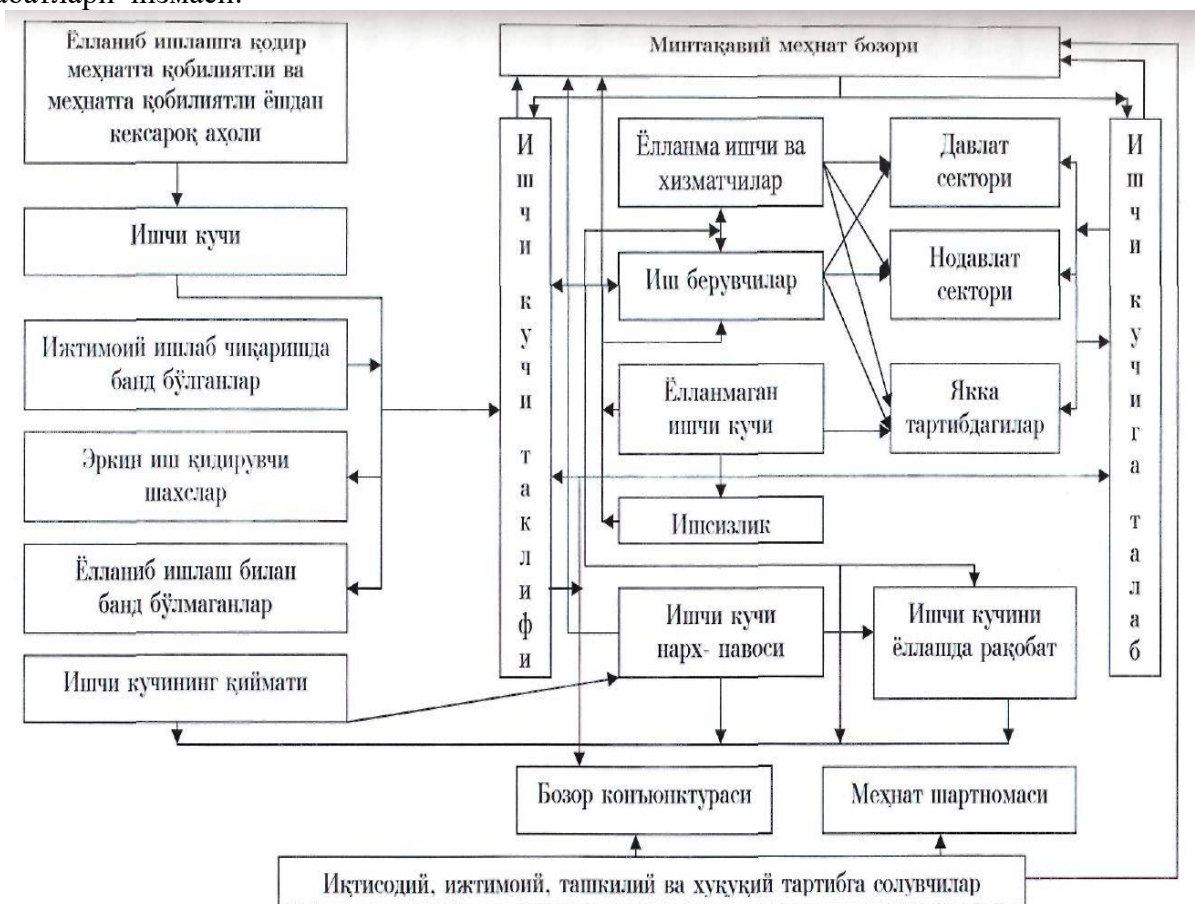
агробанкир, сақлаш, қайта ишлаш, агросервис ҳамда олди-сотди фаолиятлари соҳасида кенг профилдаги (касбдаги) юқори малакали ишчи ва мутахассисларни талаб этади. Республикамизнинг ҳар бир минтақаси ва вилоятларида, меҳнат бозорини шакллантириш бу муаммоларни ҳал этишда айтиш муддао бўлади.

Меҳнат бозори бозор муносабатларининг бошқа барча тизимлари билан узвий боғлиқликдадир.

Меҳнат бозорининг асосий таркибий элементлари: талаб ва таклиф, қиймат, ишчи кучи баҳоси ва бу бозорда юзага келадиган рақобатдан иборатдир.

Меҳнат бозоридаги талаб — иқтисодий тармоқларида ишлаб чиқариш — ижтимоий инфратузилмаси ва бошқа соҳаларнинг меҳнат бозорига буюртма берган, иш ҳақи фонди, шахсий ёрдамчи хўжаликлардан келадиган даромади ва бошқа ҳаётий воситалар билан таъминланган ишчи кучига бўлган ҳажмий ва таркибий эҳтиёжини акс эттиради. Ҳақиқатдан ҳам бундай бозорда талабга эга бўлиш учун ишчи кучи маълум бир миқдорда касбий, ақлий ва жисмоний қобилиятларни етарли мажмуасига эга бўлиши лозим.

1.2.1 — Меҳнат бозори таркибий қисми асосий элементларининг ўзаро муносабатлари чизмаси.

Меҳнат бозоридаги таклиф - касбий малака ва кўникмасига таянган ҳолда ақлий ва жисмоний қобилияти сафарбар этиладиган меҳнати билан ёлланиб ишлаш шартига биноан ишга киришдан манфаътдор бўлган меҳнат ресурсларининг (сони, жинси, ёши, маълумоти, касби, малакаси, миллати, унумдорлиги, даромади ва бошқа кўрсаткичлари бўйича) миқдор ва сифат таркибини ифодалайди.

Ҳозирги шароитда меҳнат бозорида ишчи кучи таклифини мутлақо камайтириш мумкин эмас. Чунки ҳар томонлама шаклланган чуқур амалий тажрибага эга бўлган бундай ишчи кучи миқдори талаб этилаётган эҳтиёждан анчагина камдир. Малакали ишчи

кучи таклифини камайтириш зарурияти ишчи кучи бозорининг алоҳида сегментларида, хизмат кўрсатиш сектори, индивидуал меҳнат сектори ва қайта ишлаб чиқариш саноати тармоқлари учун юзага келиши мумкин.

Меҳнатга лаёқатли аҳоли, айниқса унинг иқтисодий фаол қисми меҳнат бозорининг шаклланишида асосий демографик манба ҳисобланади

1.2.2- жадвал *Ўзбекистон Республикасида меҳнатга лаёқатли қишлоқ аҳолиси сони ва унинг иқтисодий фаол қисмининг ўзгариши, минг киши*⁴

КЎРСАТКИЧЛАР	2003Й.	2004Й.	2005Й.	2006Й.	2007Й.	2008 йилда 2003 йилга нисб. %
қишлоқ аҳолиси	13143,8	13539,4	13926,7	15322,2	16854,4	128,2
улардан:						
-меҳнатга лаёқатли ёшдан кичиклар	6164,2	6417,7	6657,0	6736,7	7410,4	120,2
-меҳнатга лаёқатли ёшдан катталар	683,7	609,2	543,1	969,2	1066,1	155,9
-меҳнатга лаёқатли ёшдагилар	6295,9	6512,5	6726,6	7616,3	8377,9	133,1
улардан:						
-аҳолининг иқтисодий фаол қисми	4665,3	4741,1	4765,3	4808,3	5289,1	113,4
улардан:						
-иқтисодда банд бўлганлар	4483,4	4556,2	4536,4	4675,9	5143,5	114,7
шу жумладан:						
Давлат корхоналари ва ташкилотларида	1138,8	833,8	707,7	594,7	654,2	57,4
Нодавлат корхоналари ва ташкилотларида	3344,6	3722,4	3828,7	4081,2	4489,3	134,2
улардан:						
-хусусий хўжаликларда	886,3	1168,8	1309,4	1976,8	2174,5	2,45 м

Жадвалнинг таҳлили шуни кўрсатадики, 2008 йилга келиб аҳолининг иқтисодий фаол қисми меҳнатга лаёқатли ёшдагилар умумий сонининг 63,1% дан ортиғини ташкил этиб, унинг миқдори иқтисодиётнинг нодавлат секторида 22,0% га ўсди. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаларининг ривожланиши, ширкат хўжаликларининг қисқариши ҳамда уларнинг асосида ташкил этилган қишлоқ жойларида фермер ва деҳқон хўжаликлари сонининг ошиши, яққоҳол меҳнатни татбиқ этилишининг кенгайиши хусусий секторда банд бўлганлар сонининг 2 мартадан ортиқроқ кўпайишига бевосита кўмаклашди.

Шундай қилиб, шубҳасизки, республика меҳнат бозорида ишчи кучи таклифининг ўсиши кўп жиҳатдан аҳолининг иқтисодий фаол қисмининг ҳолати билан белгиланади. У эса мазкур бозордаги рақобатга ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ.

Юқори унумли ишчи кучини ёллаш, меҳнатни ижтимоий тақсимлаш ва бўш иш ўринларни эгаллашда ходимлар ўртасидаги ҳамда меҳнат шартномалари асосида иш ҳақи шартлари учун ходимлар билан ёлловчилар ўртасидаги рақобат минтақавий меҳнат бозорини ҳаракатлантирувчи механизми ҳисобланади.

Ишчи кучига талаб ва таклифнинг нисбати меҳнат бозори конъюнктурасини ифодалайди. У кўп сонли омиллар ва шароитлар таъсири остида шаклланади ҳамда

меҳнатга лаёқатли аҳоли турли хил гуруҳларининг ёлланма ходимлар сифатида тенг бўлмаган ҳолатини акс эттиради. Амалда ишчи кучига талаб ва таклифнинг умумий ва таркибий мувозанатига эришиш қийин. Меҳнат бозорининг конъюнктураси ишчи кучи нархига бевосита таъсир кўрсатади. У ўз навбатида, амалдаги бозор нархларига мувофиқ ўзгариб туради, меҳнат ресурсларини муомала соҳасида шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларга мувофиқ маълум йўналишини шакллантиради. Уз навбатида малакали ишчи кучи нархини унинг қийматидан фарқланиши ишлаб чиқаришнинг самардорлигига, тақсимот муносабатларига, иш ҳақи ва шахсий ёрдамчи хўжаликлардан олинadиган даромадлар даражасига, истеъмол саватининг ўсишига, товарлар ва хизматларни амалдаги нархларига, уларнинг мавжудлигига, табиий бойликларнинг ҳолатига ҳамда бошқа омиллар ва шароитларга боғлиқ.

Ишчи кучи таклифининг миқдори унга бўлган эҳтиёжнинг талабларига тўлиқ мос келмайди. Шунинг учун меҳнат бозори конъюнктурасини ифодалайдиган иккита ўзаро боғланган гуруҳлардаги омиллар ва шарт-шароитлар ҳолатини таърифловчи миқдор ва сифат кўрсаткичларини ажратиш зарур.

Биринчи гуруҳга қуйидагилар киради: иқтисодий секторларининг ҳолати; моддий-техник таъминоти даражаси; ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктура, қурилиши саноати, шахсий ёрдамчи хўжаликлар ва уйда ишловчилар меҳнатининг ҳолати; кўп укладли иқтисодийнинг ривожланиши шароитларида ижара, ҳиссадорлик, хусусий, кўшма ва бошқа хўжаликларни ислоҳат қилиниши даражаси; товарлар ва хизматлар, сармоялар, қимматбаҳо қоғозлар ва илмий ишланмалар бозорининг шаклланиши даражаси; табиий бойликларнинг мавжудлиги ва ҳ.к.

Иккинчи гуруҳга эса қуйидагилар киради: маълумоти, малакаси ва касбни эгаллаганлик даражаси; юқори малакали кадрларини тайёрлаш билан шуғулланувчи ўқув юртларининг ҳолати; меҳнатга лаёқатли банд бўлган ва банд бўлмаган аҳолининг жинси ва ёши бўйича тузилиши; иш ҳақи ва бошқа манбалардан, айниқса шахсий ёрдамчи хўжаликлардан олинadиган меҳнат даромадларининг даражаси; ишсизнинг ижтимоий ва руҳий ҳолати; ёллаш бўйича иш таклиф қилувчи меҳнат жамоасидаги ижтимоий-руҳий муҳит; миллатлараро муносабатлар ва сиёсий аҳволнинг ҳолати; миллий-этник анъаналар ва аҳолининг мобиллиги (сафарбарлиги) ва ҳ.к.

Юқорида таъкидлаб ўтилган меҳнат бозорида ишчи кучига талаб ва таклифнинг нисбатини аниқловчи омиллар ва шарт-шароитлар аҳолининг иш билап бандлиги сиёсатининг ижтимоий-иқтисодий йўналишлари ва тамойиллари билан рақобатга (ёки зиддиятга) киришиши мумкин. Бу ҳолда меҳнат бозорида салбий анъаналарга қарши ҳаракат қилувчи тадбирларни ўз вақтида ишлаб чиқиш ва ўтказиш алоҳида ўринга эга. Меҳнат бозорларининг омиллари ва конъюнктурасидаги фарқларни ҳисобга олган бандлик сиёсати давлат томонидан ишлаб чиқилади. У Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37-моддасида [1, 16-б.] ва «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонунда акс эттирилган [1.2]. Давлат томонидан қўлланиладиган тартибга солувчиларнинг (иқтисодий, ижтимоий, ташкилий ва ҳуқуқий) ўрни меҳнат бозорида зиддиятларни юмшатиш, ишчи кучига талаб ва таклиф конъюнктурасидаги номувозанатликдан ва уларни инқирозий бузилиш оқибатларидан (ялпи ишсизликни пайдо бўлиши, ижтимоий хўжаликда ишга жойлашишга имконият йўқлиги, даромадларнинг пасайиши ва бошқалардан) огоҳлантириш йўли билан белгиланади. Баъзида бозор муносабатларининг ижтимоий оқибатлари натижасида шундай шароитлар шаклланадики, унда аҳолининг бир қисмини меҳнат қилиш ва даромад олиш ҳуқуқларига эга бўлишида жиддий қийинчиликлар вужудга келиши оқибатида турмуш даражаси пасаяди. Иқтисодий тартибга солувчилар (солиқлар, меҳнат ҳақи) ижтимоий-иқтисодий муҳитни яратишга қаратилган, унда ишчи кучининг ҳаракати талаб ва таклифга мувофиқ ҳар бир мазкур даврда қўйилган мақсадлар ва вазифаларни амалга оширишда содир бўлади.

Тартибга солувчиларнинг энг муҳим йўналиши шундан иборатки, уларнинг мажмуаси орқали меҳнат бозорида нисбий мувозанатга эришиш мумкин.

Ҳозирги вақтда малакали ишчи кучини таклифи на касбий ва на бир малакавий тартибда ишлаб чиқариш фаолиятидаги талаб динамикасига жавоб беради. Шунинг учун меҳнат бозорида ишчи кучи таклифини сифат яшхатидан ўзгартириш ва уни рақобатбоплигини ошириш вазифаси кун тартибида турибди.

Меҳнат бозори меҳнаизмини юргизиш юбориш инструменти - бу юқори малакали ва унумдорли ишчи кучини жалб этиш борасида ишга ёлловчилар ўртасидаги ҳамда ижтимоий меҳнат тақсимооти тизимидаги бўш иш жойларини эгаллаш борасида ишловчилар ўртасидаги ва иш ҳақи ҳамда меҳнат шартномаси шартлари борасида ишловчилар ва уларни келишилган ҳақ эвазига ёлловчилар ўртасидаги ўзаро рақобат ҳисобланади.

Меҳнат бозорида ишчи кучидан фойдаланишдаги эркин ва самарали рақобат: унинг сифат кўрсаткичларини ва ёлланиб ишлаш бўйича меҳнат бозорида рақобатбардошлилигини ҳисобга олган ҳолда ишчи кучига эркин талаб ва таклиф тамойилига асосан ишловчилар ва иш берувчилар орасида меҳнат - товар устидан ўзаро фойдали баҳо ўрнатиш: маҳаллий ва хорижий меҳнат биржаларидаги бўш иш жойлари ҳақида, турли хил гуруҳ ва касблар соҳасидаги ишчи кучига қўйиладиган баҳр ҳақида, иш берувчиларнинг талаб ва шартлари ҳақида, ёлланиб ишлаган ҳолда бажариладиган ишнинг муддати ва тавсифи ҳақида, меҳнат шартномаларини тузиш ва уни бекор қилишнинг ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий механизмлари ҳақида тўғри, ҳақиқий аҳволни ёритган ахборотлар беришда амалга оширилади.

Меҳнат бозоридаги ўзаро рақобатда нафақат қишлоқдаги малакали кадрлар балки "ўзини меҳнатга бўлган қобилиятини" ўзи учун манфаатли ва қониқтирадиган баҳо ҳамда ёлланиб ишлаш бўйича индивидуал ва жамоавий меҳнат шартномаси асосида сотишга мажбур бўлган шаҳарлик ишловчилар ҳам иштирок этади. Бу ерда қишлоқдаги меҳнат ресурслари билан шаҳардаги меҳнат ресурслари ўртасида ва уларнинг сифат кўрсаткичлари бўйича тадбиркорлар, яъни ёлловчилари ўртасида эркин рақобат юзага келади.

Қишлоқ меҳнат бозорида ишчи кучини сифат даражасини ва рақобатбардошлилигини ошириш учун: касбий таълим бериш, давлат бандлик хизмати тизимида ёки шу хизмат йўналиши бўйича бошқа ўқув юртларида қайта ўқитиш ва малакани ошириш; корхоналар билан ҳамкорликда қайта ўқитиш ва малакани ошириш ишларини амалга ошириш; маълум бир касбдаги ишловчиларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш фаолиятини амалга ошираётган корхоналарни имтиёзли солиқларга тортилишини таъминлаш; мавжуд ишчи кучи бозоридаги алоҳида гуруҳдаги қишлоқ аҳолисининг рақобатбардошлилигини ошириш учун махсус дастурлар ишлаб чиқиш ва шу каби бошқа чора-тадбирлар ташкил этишни таъминлаш лозим.

Ишчи кучининг қиймати ва баҳоси категориясини ва уларнинг хусусиятларини кўриб чиқар эканмиз, бир томондан ишчи кучи қиймати ва баҳоси ўртасидаги, иккинчи томондан улар билан иш ҳақи ўртасидаги фарқни унутмаслигимиз керак. Ишчи кучи қиймати ҳаёт кечириш учун зарур бўлган воситаларининг белгиланган суммаси қийматига тақалади. Шунинг учун у бундай воситаларнинг қиймати, яъни уларни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган иш вақти миқдорининг ўзгариши билан баробар узгаради. Бу жараён ишчи ва унинг оиласининг ҳар кунлик эҳтиёжи учун талаб этиладиган товарлар миқдорини ишлаб чиқаришга имкон берадиган ишчи кучини кунлик такрор ишлаб чиқариш қийматини шакллантириш механизмининг талаб этади.

Ишчи кучи баҳоси - бу иш ҳақи ёки меҳнатни бевосита ҳақи эмас, балки у меҳнатга бўлган қобилиятни такрор ишлаб чиқариш баҳосидир. Бу категориялар орасида фарқ анчагина сезиларлидир. Ишчи кучи баҳоси - ишчи ва унинг оиласининг шахсий истеъмолини фойдаловчи категориядир. Иш ҳақи - ишлаб чиқариш воситалари эгаси томонидан ишчи кучини

самарали истеъмол қилиниши билан боғлиқ бўлган категориядир. Ишчи кучи баҳоси иш ҳақида амалга оширилиши лозим.⁶

Меҳнат бозори ишчи кучининг баҳосисиз мавжуд бўлмайди. Ишсизлик эмас, балки ишчи кучининг баҳосигина унга ички боғлиқликда бўлган қиймат қонуни билан бирга меҳнат бозорининг асосий тартибга солувчи ричаги ҳисобланади. Меҳнат баҳоси ишчи кучига бўлган талаб ва таклиф нисбатларининг шаклланиши, унинг олди-сотди шартлари, ишлатиш (эксплуатация) ва таклиф ҳамда ишлаб чиқариш каби турли-туман омиллар таъсири остида вужудга келади.

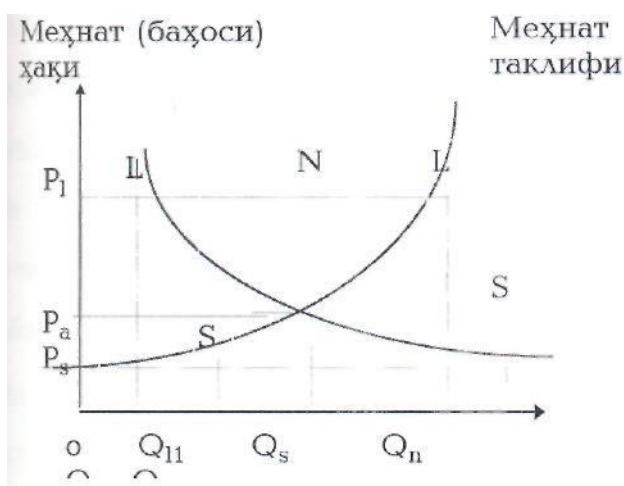
Иш ҳақининг асосида нима ётади: меҳнат қийматининг ҳақиқий баҳоси, "кўпаяётган" капиталми ёки ишловчининг такрор ишлаб чиқаришини таъминлайдиган иш ҳақи кафолатими? Меҳнат баҳоси капиталнинг ривожланиши билан қанчалик боғлиқ бўлса, унинг унумдорлиги ҳам шунчалик юқори бўлади, яъни бу ҳам бегона кишининг бойлигини кўпайтириш ҳамда ўзининг шахсий турмуш фаровонлигини оширишнинг самарали имкониятидир. Ва тескарисига, яъни иш ҳақи билан кафолатларнинг боғлиқлиги қанчалик мустаҳкам бўлса, ишлаб чиқаришда ва бошқаришда бандлик шу қадар барқарор бўлади.

Меҳнат баҳоси, агар бу ишчи шахсан мўлжалланган капиталнинг узгарувчан қисми бўлса, унда у энг яхши бандлик шароитлари учун рақобатни ривожлантиради ва қўллаб-қувватлайди, уддабурон, тиришқоқ, бозор иқтисодиётининг ижодкор новаторларини рағбатлантириш ҳамда аксинча, қолюқ ва рақобатга бардош бераолмайдиганларни сиқиб чиқариш орқали ишчи кучи ҳаракатини бошқаради.

Меҳнат бозорида малакали меҳнатнинг баҳоси албатта уни тўла такрор ишлаб чиқариши учун ва ҳар томонлама рағбатлантириш учун етарли бўлмоғи лозим. Ишловчи малакали меҳнат билан паст малакали меҳнатга тўланадиган иш ҳақи ўртасидаги фаркни яққол кўрмоғи лозим.

Барча тарафларни қониқтирадиган нормал иш ҳақини ўрнатиш ўта мураккаб иш. Ҳар томонлама тенг шароитда меҳнат бозорида талаб ва таклифни бир-бирига тўғри келиши, иш ҳақида тенглик даражаси юзага келган такдирдагина эришилади. Биз ушбу қонуниятни кўрсатамиз.

.2.2-расмда

1.2.2-расм. Меҳнат ҳақи, талаб ва таклиф.

Иш ҳақи (P_a) бўлганда ишчи кучига бўлган талаб ва таклиф бир-бирига тўғри келади ва (Q_n) (мувозанат)га тенг бўлади. Иш ҳақи (P_3) паст бўлганда, иш кучига бўлган

талаб ($O&J$) иш кучи таклифидан ($O\text{\$}$) (кадрлар тахчиллиги) юқори бўлади, Иш ҳақи (PI) юқори бўлганда ишчи кучига бўлган талаб ($\phi//^{\wedge}$ унинг таклифига нисбатан ($\$I$) (ишсизлик) паст бўлади.

Ушбу назарий модель чет элларда иш берувчилар, ҳукумат ва касаба уюшмалари ўртасида иш ҳақи тўғрисидаги мунозараларда кенг қўлланилади. Одатда, иш берувчилар иш ҳақининг ҳар қандай оширилиши ишсизликни келтириб чиқаради, деб таъкидлайдилар. Ҳақиқатда эса, меҳнат бозорига муайян бир таъсир ўтказиш иш ҳақини мувозанатдан юқори ошишига олиб келади. Масаланинг қийин томони ҳам шундаки, иш ҳақининг мувозанат даражасини аниқлаш ўта мушкул ишдир.⁷

Иш ҳақи миқдорининг ишчи кучи қиймати миқдорига мос келиши тамойилидан келиб чиққан ҳолда иш ҳақини ташкил этишнинг ниҳоятда муҳим жиҳати - бу албатта турли даражадаги малака талаб этадиган оддий ва мураккаб меҳнатга меҳнат ҳақини зарурий мутаносиблигини таъминлашдир.

Маълумки, оддий ва мураккаб меҳнат ўртасидаги фарқ, биринчидан, бажарадиган иши янада мураккаб меҳнатдан иборат бўлган юқори малакали ишчи кучи меҳнатининг юқори қийматлилиги, иккинчидан, турли мураккабликдаги меҳнат орқали вақт бирлиги давомида яратиладиган турли миқдордаги қийматдан иборат. Меҳнатнинг мураккаблигига боғлиқ бўлган иш ҳақини табақалаштиришнинг зарурияти қиймат ва мос равишда ишчи кучи баҳоси миқдоридаги фарқ орқали аниқланади. Бундай табақалаштиришнинг имконияти айтиб бериш вақтда сарфланган турли хил мураккабликдаги меҳнат турли хил миқдордаги қийматни шакллантириши натижасида юзага келади. Моддий ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларнинг мураккаб меҳнати оддий меҳнатга нисбатан юқорироқ қиймат яратади, зарур бўлган айтиб бериш вақт мобайнида ўзининг вазифаси ҳисобланган ишчи кучини янада юқори қийматини, қўшимча вақт мобайнида эса ишлаб чиқариш воситалари эгалари учун катта қўшимча қийматни такрор ишлаб чиқаради.

Ишчи кучи бозорида ҳам турли хил меҳнат баҳоси бозор муносабатлари шароитида ҳам иш ҳақини ташкил этишнинг ажралмас қисми бўлган тариф сеткаси шаклини қабул қилади. Тариф сеткаси маълум мураккабликдаги меҳнат баҳосини, яъни мувофиқ ҳолдаги касб ва малака ходимларининг меҳнат баҳосининг ўлчовидир. Иш ҳақини ташкил этишда иш ҳақи ва биринчи разряднинг минимал тариф сеткаси ўртасидаги ўзаро муносабатни қамраб олган тариф тизими муҳим ўрин эгаллайди. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда диапозони 1:5.99 бўлган 22 разрядли ягона тариф сеткаси - ЯТС қўлланилади.

Шундай қилиб, юқорида қайд этилган меҳнат бозорининг асосий таркибий қисмларини чуқур тадқиқ этиш унинг шаклланиш жараёнини батафсил ифодалайди ҳамда бу соҳада ечилиши лозим бўлган асосий муаммоларни аниқланишига имкон беради: малакали ишчи кучига талабнинг камайиши ва унинг таклифини ўсиши; малакали меҳнат бозорида ишчи кучига талаб ва таклифнинг оқилона мувозанатини ўрнатиш; малакали меҳнатга одилона баҳони ўрнатиш; иш билан банд бўлмаган меҳнатга лаёқатли қишлоқ аҳолисининг рақобатбардошлилигини ва малакасини ошириш, қўнимсизликни камайтириш ва уни ижтимоий химояланганлигини таъминлаш. Бу муаммоларни халқ хўжалиги тармоқларини замон талабига мос равишда ривожлантириш, ўқув муассасаларини ва бандлик хизматлари фаолиятини яхшилаш ва меҳнат бозорида ижтимоий-иқтисодий муносабатларни самарали тартибга солиш йўли билан муваффақиятли ҳал этиш мумкин.

⁶Қаранг: "Человек и труд", 1995, N5. С. 83-87.

⁷Рышок труда в России: проблемы формирования и регулирования. М., 2001. С.96.

1.3. Меҳнат бозори шаклланишнинг хусусиятлари ва шарт-шароитлари

Меҳнат бозорининг шаклланиши аҳоли бандлигининг ҳозирги замон шарт-шароитлари ва анъаналарига ўзаро таъсир этувчи ва бир-бирига боғлиқ умумий ҳамда ўзига хос шарт-шароитлар ва омиллар таъсири остида юз бермоқда. Уларнинг таъсир этиши ўз характери ва йуналишига кўра фарқ қилади.

Меҳнат бозори параметрларига таъсир этувчи умумий омилларнинг бири шундан иборатки, у ижтимоий ҳаётнинг барча томонларини қамраб олган - нафақат унинг ижтимоий-иқтисодий, балки, ҳуқуқий, сиёсий, этник ва ахлоқий томонларини ҳам қамраб олган иқтисодий базиснинг тубдан ўзгариши шароитида шаклланмоқда. Айниқса, бошқа ишлаб чиқариш суръатларининг сустрлашуви, оммавий тус олган хужаликларнинг тўловга қобилиятсизлиги, ижтимоий-иқтисодий томондан оқланмаган меҳнат фаолияти кўрсатаётган аҳоли ўртасидаги даромад даражасининг номуносивбликлари таъсир этмоқда.

Иқтисодиёт ривожланишининг секинлашиш сабабларидан бири нафақат ишчи кучига бўлган талабнинг қисқариши, ишсизликнинг пайдо бўлиши, аниқ мақсадга йўналтирилган давлат инвестицияси ҳисобига бу талабни фаоллаштириш имкониятларининг торайиши, балки у қадар мукамал бўлмаса-да, илгари мавжуд ижобий таъсир кўрсатган самарали меҳнат фаолияти кўрсатиш, касб эгаллаш ва малака оширишга бўлган иштиёқ тизимининг бузилганлигидадир. Ҳозирги пайтда рағбатлантириш тизими аҳолини мураккаб, малакали меҳнат соҳасида фаолият кўрсатишлари мос равишда юқори даромад олишни таъминлайдиган ишлаб чиқариш фаолиятлари кўрсатишига эмас, балки, минимал маълумот ва малакага эга бўлган ҳолда бир зумда катта даромадга эришиш имкониятини тўлдирадиган фаолият турларига йўналтирилмоқда. Ҳақиқий бозор иқтисодиётига хос бўлган меҳнатни рағбатлантириш тизими ҳозирча амалда сезилмаяпти. Бу жараёнларнинг очиқ-ойдин натижаси аҳолини касбга йўналтириш курсаткичларидан аксига, яъни давлатга солиқ тўлашдан бўйин товлайдиган юқори даромадли савдо-воситачилик фаолиятларига томон йўналтирилганлигидир. Қишлоқ аҳолисининг кўпчилиги, айниқса ёшлар касб ўрганиш ёки малакасини ошириш ўрнига юқори малака ва билим талаб этмайдиган савдо-воситачилик фаолиятларига ўзларини уриб кетмоқдалар. Бундан ташқари, мазкур бозор шаклланишида ўзига хосликнинг бошқа томони шундаки, қишлоқда самарали иқтисодий ўсишнинг дастлабки бозор шароитлари муваффақиятли шаклланиши учун асос бўла оладиган меҳнат бозорининг шаклланиши суст бўлмоқда. Ўз-ўзидан маълумки оқилона фойдаланилмаган, ишлаб чиқариш омилларидан бири сифатида намоён бўлган, унинг сотувчиси "яккаҳокимлигини" ҳамда паст савияда меҳнат интизомини юзага келтирган ишчи кучи тахчиллигининг птатилиши меҳнат бозори белгиларининг пайдо бўлаётганлигидан далолат беради. Агар минтақа қишлоқ жойларида бозор муносабатларининг шаклланиши шу даражада давом этиб кетаверса, тахмин қилиш мумкинки, хужаликларда юзага келаётган ортиқча миқдордаги ходимлар ишсизлар армиясини тобора кенгайтираверади. Ортиқча миқдорда деганда, албатта оқилона хўжалик юритиш мезонларини ҳисобга олмоқдамиз. Натижада, ҳар томонлама қулай иш жойи учун ишловчилар ўртасида рақобат ривожланади. Деярли ҳозирдан тармоқлар, корхоналар орасида ишчи кучини тақсимлашда иш ҳақи даражасидаги фарқларнинг роли анчагина сезилиб қолди. Аммо бу кўрсаткичлар ҳозирги вақтда анчагина заиф намоён бўлмоқда.

Албатта, иқтисодий базиснинг ривожланиши хусусида юқорида келтирилган мисоллар иқтисодиётимиз ривожланишида силжиш бўлмаяпти деган фикрни бермайди. Бу каби ҳолатлар режали иқтисодиётдан бозор муносабатларига ўтаётган кўпгина давлатларга хосдир ва албатта, бу ўткинчи ҳолдир.

Меҳнат бозори шаклланиш жараёнининг хусусиятларидан яна бири ҳудудларда унинг вужудга келиш суръати бозор муносабатларининг бир қатор бошқа элементларини юзага келиши суръатидан нисбатан ўзиб кетаётганлигидир. Буларга мисол қилиб, ҳудудларда пуллик хизмат кўрсатиш, қимматбаҳо қоғозлар ва айниқса уй-жой бозорини ривожлантиришдаги қоқоқликни кўрсатиш мумкин.

Уй-жойларнинг аҳоли ўртасида олди-сотди имкониятларини чегараланганлиги ишловчиларнинг ҳудудий жой ўзгаришларига барҳам беради. Бу эса ўз навбатида аҳолининг миграция ҳаракатларини секинлаштиради ҳамда яқин вақтлар ичида бандлик муаммоларини ҳал этишни анчагина қийинлаштиради. Аҳоли миграцияси ҳар қандай ташқи таъсирларсиз эркин суръатда амалга оширилса, унинг самараси юқори бўлади. Бунинг учун кам ўзлаштирилган, ишчи кучи етишмайдиган туманларга кўчиб кетишни истаганлар учун яшаш, ишлаб чиқариш фаолияти кўрсатиши учун эса ҳар хил шароитлар яратилиши керак.

Юқорида қайд этилганлардан ташқари Республикадаги ҳудудларда меҳнат бозори шаклланишининг бир қатор ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд. Биринчиси - мавжуд ҳудуд қишлоқ хўжалигидаги кадрлар малакасининг юқори эмаслигидир. Хўжаликларда бозор муносабатларини жорий этила бориши билан бу камчилик айниқса яққол кўриниб қолди. Муаммонинг яна бир мураккаб тарафи шундаки, шу пайтга қадар самарали тадбиркорликни йўлга қўйишга имконияти бўлган на бир кадрларга узлуксиз таълим бериш ҳамда малакасини ошириш тизими ва на бир бундай тизимнинг концепцияси мавжуд эди. Ниҳоят бу муаммо ҳам узил-кесил ўз ечимини топди. Президентимиз бошчилигида Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ишлаб чиқилди ва амалга оширилмоқда. Иккинчиси — малакасиз ишчиларнинг асосий қисмини меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик бўлган ўсмирлар ҳамда 19 ёшгача бўлган йигит-қизлар ташкил этади. Уларнинг сони республикаимиз бўйича 2007 йилда 1706,1 минг кишидан иборат бўлган, бу эса умумий қишлоқ аҳолисининг 11,1 %ни ташкил этади.⁸ Учинчиси — минтақа қишлоқ жойларида малакали кадрлар тайёрлаш учун бозор муносабатларига хос хўжалик юритишга лаёқатли кадрлар тайёрловчи ўқув масканларининг етарли эмаслиги, мавжудларининг эса тор ихтисосли, оммавий касбдаги мутахассислар тайёрлаш билан банд эканлигидир. Малакали меҳнат бозорини, энг аввало қишлоқ жойларида малакали меҳнат бозорини шакллантиришнинг ҳудудий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ҳунар-техника таълимини қайта ташкил этишга киришилди. Ҳозирги кунда бу тизимда жами 221 минг кишини таълим билан қамраб олган 442 ўқув юрти, шу жумладан, 209 касб-ҳунар коллежи, 180 дан ортиқ академик лицейлар ва ишлаб турибди. Бутунги кунда (бшланғич касб-ҳунар таълими ўқув юртларида қарийб 20 минг ўқитувчи ва малакали мутахассислар ишламоқда.⁹ Аммо мавжуд касбга ўқитиш тизими бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида нормал фаолият кўрсатиш учун йўналтирилган универсал, замон талабига жавоб берадиган замонавий аграр ходимлар ҳамда аграр ишчи кучлари етиштиришга тайёр эмас. Ҳудудлар ва тармоқлар бўйича малакали кадрлар тайёрлашнинг оқилона талаб ва таклифини ўрганиш соҳасида истиқболни тадқиқ этиш ишлари олиб борилмаяпти.

Меҳнат бозори бозор муносабатларининг ажралмас қисми сифатида қачонгина товар ишлаб чиқариши ва муомаласи умумий ва устувор шаклда бўлсагина вужудга келади ва ривожланади. Бу жараённинг зарурий шартини ишчи кучининг товарга айланиши ҳисобланади. Ишчи кучи, яъни ишловчи қачонки, ҳуқуқий жиҳатдан эркин шахс ҳисобланса ва ишлаб чиқариш воситалари ҳамда ҳаёт кечириш воситаларидан ҳоли бўлсагина товарга айланади. Шахснинг фуқаролик эркинлиги меҳнат фаолиятини амалга ошириш соҳасини, уни кўллаш ва иш ҳақи шартларини эркин танлаш ҳуқуқини ишловчига расман бериктириб қўяди. Эркин субъект сифатида у шахсий мулкига ва ўзининг ишчи кучига бўлган ҳуқуқига эгадир. "Аҳолини шп билан таъминлаш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунида таъкидланганидек, "Ўзбекистон Республикаси фуқаролари унумли ва ижодий меҳнатга бўлган ўз қобилиятларини

мутлақо ўзлари тасарруф этиш ва қонунчиликда таъқиқланмаган ҳар қандай фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар қандай меҳнатга маъмурий мажбурлаш йўл қуйилмайди... . Кишиларнинг ўз ҳоҳишларига кўра меҳнат фаолияти билан банд бўлмаслиги уларни жавобгарликка тортилишлари учун асос бўла олмайди".¹⁰ Эркин ва ихтиёрий меҳнат - республикамиз бўйича қишлоқ меҳнат бозорининг шаклланиши ва шу билан бирга малакали аграр ишчи кучи борасида бозор муносабатларини вужудга келишининг асосий шартидир.

Меҳнат бозори шаклланишининг асосий иқтисодий шарти бўлиб малакали ишчининг ўзини ишчи кучига бўлган хусусий мулкчилиги ҳисобланади. Бу ерда шуни эътиборга олиш лозимки, ушбу субъектларнинг ўзаро муносабат алмашишига иштирок этишларига уларнинг индивидуал эҳтиёжлари натижасида юзага келган шахсий манфаатлари туртки беради. Бу эса ўз навбатида аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётини такрор ишлаб чиқаришга бўлган ижтимоий зарурий эҳтиёжини ифода қилади.

Меҳнат бозорининг вужудга келиши ишчи кучи ва иш жойига бўлган талаб ва таклиф ўртасидаги оқилона мутаносибликни ўрнатишда ўзаро рақобатга тайёр эркин ва тенг ҳуқуқли икки ҳамкорнинг узаро муносабатларга киришишини кўзда тутаяди. Малакали ишчи ва уни ёллашни истаган тадбиркор бу бозорда бир-бирларига қарама-қарши турадилар ва шу даражада улар бир-бирларига боғлиқ ва бир-бирларига муҳтождирлар. Уларнинг ўзаро муҳтожлиги шахсий эркинлик ва иқтисодий I зарурат нуқтаи-назаридан келиб чиқади.

Меҳнат бозори шаклланишининг ҳал қилувчи иқтисодий шартларидан яна бири ишчи кучига талаб билан унинг таклифи ўртасидаги узаро мувозанатни таъминлаш ҳисобланади. Ҳозирги кун талабига жавоб берадиган малакали ишчи кучини тайёрлаш ва қайта тайёрлашнинг самарали чора-тадбирлари, аввало хунар-техника ва махсус хунар - техника ўқув юрларининг ўқув-техникавий базасини тубдан қайта қуриш ва таълим беришнинг янги тизимларини жорий этиш, кадрлар тайёрлаш ва малакасини оширишни бевосита ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш корхоналари ва фирмаларида жорий этиш, туман бандликка кўмаклашиш марказлари қошидаги янги касбларга тайёрлаш ва қайта тайёрлаш курслари савиясини янада ошириш ва бошқалар ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда меҳнат бозоридаги ишчи кучига бўлган талаб ва таклифнинг янги тавсифини белгиловчи муҳим иқтисодий шарт-шароит иқтисодиёт секторларидаги таркибий ўзгаришлар ҳисобланади. Бозор муносабатлари ривожланишининг ҳозирги босқичи ва илмий-техника тараққиёти агросаноат комплексининг қайта ишлаш саноатида ва хизмат кўрсатиш соҳасида янги иш жойларининг вужудга келиши ва қишлоқ жойларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини сифат жиҳатдан ўзгаришини кўзда тутаяди. Бундай шароитда бир томондан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида концентрацияси оз бўлган ишчи кучи ва профессионал малака муносабатларида қоришиқ бўлган, қишлоқ ижтимоий-ишлаб чиқариш инфраструктураси тармоқлари ва илмий изланишларга таянган агросаноат ишлаб чиқаришини қамраб олган қишлоқ меҳнат бозорида янги турдаги сегментлаш пайдо бўлмоқда, иккинчи томондан эса иқтисодиётнинг анъанавий секторидаги бозор вужудга келмоқда ва жадал суръатлар билан ривожл анмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрир). Тошкент: «Адолат», 1998.

Меҳнат бозори оқилона конъюнктураси шаклланишининг ижтимоий шароитларидан бири - ёлланиб ишловчилар ва иш берувчиларнинг сифат кўрсаткичларини ошириш ҳисобланади. Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаси кўламининг кенгайиши натижасида ва уларни модернизациялаш, ўз вақтида моддий-техника ва илмий ахборотлар билан таъминлаш ишчи ходимларидан махсус тайёргарлик, улар томонидан янги замонавий касбларни (универсал ишчи ва хизматчи, тадбиркор, менежер, кадрлар бўйича маркетинг ва бошқалар) ўзлаштиришларини талаб этади. Ҳозирги вақтда қаерга назар солмайлик, малакали ишчи кучига бўлган талаб ва таклиф ўртасида номувофиқлик мавжуд эканлигини гувоҳи бўламиз.

Хўжалик юриштининг кўп укладлилиқ шакли, иқтисодиётни бошқариш тизимининг ташкил этилиши, аҳоли турмуш даражасини демократизациялаш, мустақил иқтисодий минтақа барпо бўлишининг ривожланиши натижасида меҳнат бозорининг конъюнктураси, чегараси, масштаби ва сифатига ҳар томонлама таъсир этувчи янги омиллар шаклланади. Улардан бир қанчасини кўриб чиқамиз. Малакали ишчи кучи таклифининг ошишини кўзда тутадиган омилларга, ишлаб чиқаришда техник қайта жиҳозлашни амалга ошириш, ускуналарни реконструкция ва модернизация қилиш, аҳоли соғлиғига таъсир этадиган экологик зарарли ва ҳавфли ҳисобланган бир қатор ишлаб чиқариш бирикларини қисқартириш, сув ва молиявий ресурсларнинг чегараланганлиги билан боғлиқ янги ерлар очишни қисқартириш, меҳнат ресурслари сонининг мавжуд иш жойлари ва ташкил этилаётган янги иш жойларига нисбатан жадал суръатлар билан ўсиши ҳамда қишлоқ хўжалиги ва бошқа корхона, ташкилотлардан ишловчиларни ишдан бўшатиш жараёнининг фаоллашуви, бозор муносабатлари шартларига тўла жавоб берадиган ҳамда замонавий ўқитиш услубият ва жиҳозлари, юқори савиядаги ўқитувчи кадрлар билан тўлиқ таъминланган касб-ҳунар ўқув юртларининг нормал фаолият кўрсатиши ва бошқалар киради. Айни вақтда иш жойига бўлган талабнинг ва ишчи кучи таклифининг пасайишига таъсир этадиган омиллар пайдо бўлмоқда ва фаолиятини амалда бошлаб юборди. Ижара, деҳқон, хўжалик юриштининг шакли, ҳиссадорлик ва кўшма корхоналар, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш ҳамда хусусий корхоналарнинг ташкил этилиши малакали кадрларни бир жойдаги ишлаб чиқаришга ушлаб қолишининг, қишлоқ ишловчиларининг муомала соҳасидаги

харакатчанлиги ва шу билан бирга иш жойига бўлган талабнинг пасайишини муҳим шарти бўлиб бормоқда. Меҳнат бозорининг сифат жиҳатидан ёмонлашувига қуйидаги омиллар, яъни иқтисодиётни бошқариш хўжалик механизмининг яхши такомиллашмаганлиги, меҳнат ресурслари малака даражасининг паст эканлиги, ўқув юртлари фаолиятининг самарасизлиги, аҳолининг паст заражадаги ҳаракатчанлиги, ишчи кучи экспортининг сустлиги ва бошқалар таъсир этади.

Ижтимоий бозор иқтисодиётига ўтиш даврида меҳнат бозори бир қатор тамойилларга асосланган ҳолда шаклланади. Уларга қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- ишчи кучининг эркин таклиф этилиши, бу эса ўз навбатида кенгайтирилган халқ хўжалиги такрор ишлаб чиқаришида ва хизмат кўрсатишда меҳнатга яроқли аҳолининг бандлик ва банд бўлмаслик уртасида эркин танлови ҳамда, меҳнат қонунчилигида таъқиқланмаган ва ҳар бир ишловчининг шахсий ва умумий манфаатини ҳисобга оладиган касб ва фаолият турини эркин танлаши шарти мавжудлигини билдиради;

- иш берувчининг ишчи кучига мустақил талаби.

Бозор иқтисодиёти барча иш берувчилар томонидан бандликни кафолатлаш, меҳнат шароити ва унинг ҳақи соҳасида қишлоқ фуқаролари манфаатларини химоя қилиш, меҳнат қонунчилиги нормаларини сақлаган ва республика Конституциясига мунтазам риоя қилган ҳолда ишловчиларни эркин ёллаш ва ишдан бўшатиш имкониятини яратади;

- ишчи кучига бўлган талаб ва таклиф ўртасидаги эркин ва ўзаро манфаатли рақобат. Бундай шароитда иш берувчилар ишчи кучига паст баҳодаги иш жойи беришга интиладилар. Ўз навбатида ишчи кучи ўзининг меҳнатга бўлган қобилиятини унинг шахсий ва ижтимоий эҳтиёжини тўлиқ қондирадиган баҳода сотишни хоҳлайди. Бундай ҳолларда пайдо бўлган ўзаро рақобат икки томонни шахсий, ижтимоий-психологик, иқтисодий-ишлаб чиқариш манфаатларини ҳисобга оладиган меҳнат шартномаси асосида меҳнат биржалари ва бошқа муқобил бандлик хизматлари томонидан тартибга солинади;

- иш ҳақининг ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси томонидан урнатилган "ҳаёт кечиришнинг энг оз даражасидан кам бўлмаган" I моддасига риоя қилган ҳолда бошқа меҳнат даромадларининг эркин ҳаракати. Аҳоли томонидан олинган юқори даражадаги даромаднинг тартибга солиниши фақат прогрессив шкалага асосланган оқилона солиқ тизими орқали амалга оширилиши лозим.

Бундан ташқари меҳнат бозори шаклланишини чекловчилари ҳам мавжуддир: кадрлар тайёрлаш тўлов харажатларининг ошиши; малакали ишловчилар меҳнат натижаларини таъминлаш ва товар тақчиллигига кўпайтирилган истеъмол буюмларининг қимматлашуви. Ишловчилар охириги меҳнат натижаларининг арзонлашуви ҳудудда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга тўсқинлик қилувчи кучли иқтисодий ричаг ҳисобланади, бусиз бозор иқтисодиётининг асосий фаолият кўрсатувчи кучлари - меҳнат бозорида ишчи кучини харидорлари - тадбиркорлар пайдо бўлмайди. Меҳнат бозори шаклланишининг муҳим тўсқинликларидан бири - тадбиркорликка бўлган малаканинг етишмаслиги, тажриба, кўникма ва зарурий қобилиятларнинг йўқлиги ҳисобланади. Замонавий тадбиркор бизнес, маркетинг, менежмент, банк ва ишлаб чиқариш технологияси асосларини билиши, агросаноат меҳнатининг ҳал қилувчи ролини тушуниши ва уни бошқа барча товарлардан юқори баҳолаши шарт.

П-БОБ. МИНТАҚАВИЙ МЕҲНАТ БОЗОРИ ШАКЛЛАНИШИ ҲОЛАТИНИНГ ТАҲЛИЛИ

2.1. Иқтисодиётда аҳолининг иш билан бандлиги ва унинг ҳозирги ҳолатини таҳлили

Фарғона минтақаси, айниқса унинг Наманган вилояти республикамизнинг аҳолиси зич жойлашган, энг етакчи аграр индустриал вилоятларидан бири бўлиб, дон, пахта, шоли, боғдорчилик, полиз ва узум виночилик маҳсулотлари етиштириш ва қайта ишлаш ва саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Халқ хўжалиги тармоқларида банд бўлган аҳолининг 32,4% қишлоқ хўжалигида, 19,9% саноат ва қурилишда, 16,9% ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмасида ва 30,8% эса кичик бизнес за хусусий тадбиркорлик соҳаларида фаолият кўрсатади.

Таҳлил шуни кўрсатадики, мазкур вилоят бўйича ялпи ички маҳсулот миқдори 2006 йилда 2002 йилга нисбатан 2,2 марта ошган. Мавжуд асосий ишлаб чиқариш фондларининг миқдори 3,5 марта кўпайган. Қишлоқ хўжалиги бўйича ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот эса 1,8 мартага ошган. Бунинг асосий сабаблари қишлоқ хўжалигида фонд қайтимининг усиши, экин ерларининг самарадорлиги ва улардан олинадиган ҳосилдорликнинг ошиши ҳисобланади.

Таҳлил қилиш даврида аҳоли жон бошига тушадиган пул даромадлари нисбатан юқори суръатлар билан ошган (2,8 марта), бунинг натижасида сотиб олиш имконияти ҳам ошган. Бунинг асосий сабаби — макроиқтисодий барқарорликка эришилишидир. 2.1.1-жадвалдаги ижобий кўрсаткичлардан бири - бу аҳолига пулли хизмат кўрсатишнинг юқори суръатлар билан ўсишидир (3,9 марта). Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, вилоятда хизмат кўрсатиш тармоқлари ва уларда банд булганларнинг сони тез ўсмоқда.

Соғлиқни сақлаш муассасалари ва мактабларнинг сони 83,9% ва 107,1% га ўзгарди. Шу билан бирга вилоятда янги типдаги академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари ҳам фаолият юритмоқда. Кўзатилаётган даврда уларнинг миқдори мос равишда 2 баравар ва 146,5% га ўзгарган.

42

Вилоят аҳолисининг асосий қисми, яъни 58% дан кўпи қишлоқ жойларида истиқомат қилади. Вилоятда 1006 та қишлоқ аҳоли пунктлари

Қишлоқ хўжалигида меҳнатнинг илғор шакллари жорий этиш натижасида ишдан бўшаб қолган жамоа аъзоларини ва ишчиларни индустриал тармоқларда тақсимлаш мақсадга мувофиқдир.

Наманган вилояти туманларидаги фойдали меҳнатга жалб қилинмаган аҳолининг ўзига хос иқтисодий-демографик хусусиятларини ўрганиш, уларни малакасига кўра иш билан банд этишни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланишнинг вилоят бўйича аниқ тадбирлари белгиланганлигига қарамай, ўрта мактаб битирувчиларини ишга жойлаштириш ҳозирги куннинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб турибди.

Охирги 9 йил ичида (1998-2006М.) 8-синф битирувчиларидан 12 мингга яқини ҳеч қерда ишламаган ва ўқимаган, 11-синф битирувчиларидан эса 5 мингтаси ҳар йили иш билан банд бўлмаган аҳоли сафига қўшилмоқда.

Меҳнатга қобилиятли аҳолининг оқилона бандлигини

шакллантиришнинг асосий демографик манбаларидан бири унинг иқтисодий фаол қисми кенгайишидан иборат. Аҳолининг иқтисодий фаол реми мулкчиликнинг турли хил ташкилий-ҳуқуқий ва иқтисодий шаклларига эга корхоналарда иш билан банд бўлган ёлланма ходимларни, мустақил шахслар ва тадбиркорларни, иш қидираётган (шу жумладан, ишсиз) меҳнатга қобилиятли, банд бўлмаган аҳолини камраб олади.

Вилоят иқтисодиёти секторлари бўйича аҳолининг иш билан бандлиги кўрсаткичларини таҳлил қилганимизда шу нарса маълум бўлдики (2.1.2-жадвал), давлат секторида фаолият кўрсатаётганларнинг улуши тадқиқот утказилган даврнинг охирига қадар анча пасайган (71,6%). Жамоа хўжаликларида фаолият кўрсатаётганлар 2006 йилда жами банд аҳолининг 23,1% ини ташкил этган. Ширкат секторининг хизмат кўрсатадиган ва товар ишлаб чиқарадиганлар хўжаликларида (ўриндошсизликда) банд бўлганларнинг сони 2006 йил 2002 йилга нисбатан 11,5 баравар ошган бўлсада, улар жами сектор бўйича банд бўлганларнинг атиги 19,8%

Иқтисодиётнинг шахсий меҳнат секторида деҳқон ва фермер хўжаликларида банд бўлганларнинг улуши анча юқори (67,0%). Бу ерда охирги 5 йил давомида йиллик ўсиш ўртача 17,8% ни ташкил қилган. Бу даврда, шахсий ёрдамчи хўжаликларда ўсиш 164,7%, яқка тартибда меҳнат фаолияти кўрсатувчилар бўйича эса бу кўрсаткич 4,5 мартадан иборат бўлган.

Қуйидаги 2.1.3-жадвалда кўриниб турибдики, жами халқ хўжалигида иш билан банд бўлган кадрларнинг бевосита қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилари миқдори 1999 йилдаги 41,9% дан 2006 йилга келиб 32,4% га камайган. Иқтисодиётнинг бошқа барча тармоқларда эса бу кўрсаткичнинг ўсиши кузатилган. Айниқса, саноат ва

2.2. Минтақавий меҳнат бозорида талаб ва таклиф таҳлили

Аҳолининг такрор ишлаб чиқарилишидан иборат демографик жараёнлар унинг иш ўринларига бўлган эҳтиёжини шакллантиришнинг бамисоли табиий негизини ташкил этади. Мазкур жиҳатни тадқиқ қилишда аҳолининг ёш-жинс тузилиши марказий ўрин эгаллайди, у меҳнатни таклиф қилишдаги миқдор ва сифат ўзгаришларининг негизидир.

Ижтимоий ривожланишнинг ҳозирги босқичида ишчи кучини таклиф қилиш аҳолининг меҳнат фаоллигига ҳал қилувчи даражада боғлиқдир. Умуман олганда, Ўзбекистонда ишчи кучини таклиф қилиш анча юқори бўлиб, иқтисодий жиҳатдан фаол аҳолининг улуши (иш билан банд ва иш қидираётган аҳоли) меҳнат ресурслари умумий сонининг 85 %га етади. Иш билан бандлик ва меҳнат бозорининг аҳолини янада ислоҳ қилиш нуктаи назаридан ижтимоий жиҳатдан фаол аҳоли таркибининг тахминан 47 %ни аёллар, 14 %ни 25 ёшгача бўлган ёшлар ва 23 %ни пенсия олиш арафасидаги ва пенсия ёшидаги кишилар ташкил этишини ҳисобга олиш муҳимдир. Бу гуруҳлар иқтисодий жиҳатдан фаол аҳолининг шундай қисмини ташкил этадики, у муайян иқтисодий вазият таъсири остида мамлакат иқтисодиётида иштирок этишини ўзгартириши мумкин. Бу иқтисодий жиҳатдан фаол аҳоли четки икки гуруҳининг мутлақ кўпчилик қисмини ишсизлар ташкил этади.

Иқтисодий жиҳатдан фаол аҳолининг деярли ярмини 30—49 ёшгача булган кишилар ташкил этади, уларнинг кўпчилиги юксак даражада иш-чанлиги, касб маҳорати, барқарор касбий ва ҳаётий қизиқишлари билан ажралиб туради. Иқтисодий жиҳатдан фаол аҳолининг ёш-жинс таркиби яқин 2—3 йил ичида амалда ўзгармайди, мавжуд демографик башорат ва аҳолининг турли ижтимоий-демографик гуруҳларининг иш билан бандлик даражасини таҳлил қилиш ана шундан далолат беради. Ҳозирги вақтда иш билан бандликнинг ҳаддан ташқари юқори даражасини белгилаб бераётган омиллар келгусида ҳам иш кучини таклиф қилишга фаол таъсир кўрсатади.

Энг муҳим омиллардан бири сифатида оилалар даромадларининг паст даражасини, касб меҳнатининг инсон турмуш тарзи ва ижтимоий мавқеини шакллантиришдаги аҳамиятини, иш билан бандликни ташкил этишдаги I мустаҳкам тизимини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бунда кўшимча даромадга I бўлган эҳтиёж, одатда доимий иш жойи ва тўлиқ иш вақти асосида I ишлашга талабнинг ортиши билан боғлиқ бўлади.

Иш ўринларига бўлган юксак талабни фақат иқтисодий сабаблар г кулланиши лозим. Бу масалада кичик ва ўрта меҳнат биржалари илмий-тадқиқот институтларига, махсус ташкилотларга ёки тажрибали мутахассис-иқтисодчи олимларга мурожаат қилишлари мумкин. Иирик меҳнат биржалари эса ўз таркибида кадрлар маркетинги бўлимини тузиб, унинг ходимлари орасида иқтисодчи, социолог, психолог, математик ва программистлар ҳамда бошқа юқори малакали мутахассислар бўлишини таъминлашлари керак. Улар статистик услубларнинг ва иқтисодий-математик моделларнинг тўпламлари (банклари) ёрдамида меҳнат бозорининг ҳолати ҳақидаги маркетинг ахборотларини тўплаш ва баҳолаш билан шуғулланидилар.

Статистик услублар банки меҳнат бозорининг таркибий қисмларига доир ахборотларни тўплаш, гуруҳлаш, қайта ишлаш ва уларнинг ишончилигини текширишга мўлжалланган воситалар мажмуидан иборат бўлади.

Моделлар банки эса, иқтисодий-математик моделлар йиғиндисидан иборат бўлиб, улар асосида ишчи кучига бўлган талаб ва таклифни тартибга солишнинг энг мақбул маркетинг ечимлари топилади. Ҳар бир модель меҳнат бозори шаклланиши ва ривожланишининг шароитларини ва омилларини ифодалайди.

Кадрлар маркетинги статистик ҳисоботларда юқори ишончга эга бўлмаган ишчи кучига талаб ва таклиф ҳақидаги ахборотларни тўплаш ва таҳлил қилиш имкониятини беради.

Демак, кадрлар маркетинги малакали ишчи кучига бўлган талаб ва таклифни ҳамда улар ўртасидаги нисбатни ҳозирги ва келажакдаги ҳолатини ўрганибгина қолмасдан, балки, аҳоли бандлигини тартибга [солувчи асосий механизмлардан бири сифатида ҳам хизмат қилади. |Шунинг учун кадрлар маркетинги меҳнат биржалари фаолиятида кенг ■ қўлланилиши лозим. Бунга айниқса, маркетинг бўйича илмий-тадқиқот I институтлари, махсус ташкилотлар ва тажрибали мутахассис-иқтисодчи I олимларнинг ёрдами катта самара беради.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, меҳнат бозорининг ўзига хос хусусиятларидан бири - бу ишчи кучи таклифига нисбатан унга бўлган [талабнинг кўплигидир. Бунинг исботини қишлоқ хўжалиги тармоғини мутахассис кадрлар билан таъминланиши таҳлилида кўриш мумкин.

Тадқиқ қилинган йилларда, асосий мутахассисликлар бўйича [таъминланиш тўлиқ бўлмаган. Яъни, бунда малакали мутахассисларнинг [таклифи уларга бўлган талабга нисбатан паст даражада бўлган. Масалан, 12006 йилда тармоқнинг зоотехниклар билан таъминланиши 70,6%, [ветеринарлар билан 67,5%, муҳандислар билан 75,6%, иқтисодчилар билан [90,5%, бухгалтерлар билан 89,6% ва бошқа мутахассислар билан 80,8% булган.

Бозор иқтисодиётини эркинлаштириш шароитида давлатимизнинг устивор сиёсатларидан бири кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик

субъектларини ривожлантиришдир. Бу эса унинг воситасида ҳам аҳоли

фаровонлигини ошириш ҳамда бандлик даражасини таъминлаш имконини

беради. Шу билан иқтисодий билимга эга бўлган малакали мутахассисларга

бўлган талабни ҳам оширади.

Қуйидаги 2.2.2-жадвалдан кўриниб турибдики, мазкур вилоят бўйича қишлоқ аҳолисининг умумий аҳоли сонига нисбати 1998-2006 йилларда ўртача 74,6% ни ташкил этди. 2004 йилда иқтисодиётда банд бўлган аҳолининг 44,4% давлат секторида, 55,6% эса нодавлат секторда банд бўлган,

ваҳоланки бу кўрсаткич 1998 йилда мос равишда 59,8% ва 40,1% эди. Шу билан бирга хусусий секторда банд бўлганларнинг сони ҳам бу даврда сезиларли даражада ўсган. Жумладан, 1998 йил нодавлат секторида банд бўлганларнинг 36,7% хусусий секторда банд бўлган бўлса, 2006 йилга келиб бу кўрсаткич 39,6% ни ташкил этган.

Меҳнат бозорида ишчи кучининг таклифини биринчи марта иш қидираётган ёшлардан ташқари, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар туфайли ишсиз қолган аҳоли ҳам юзага келтиради. Бундан ташқари мулкчилик шаклининг ўзгариши, самарасиз ишлаётган корхоналарнинг тугатилиши, хўжаликлардан ортиқча ходимларнинг озод қилиниши натижасида ишсиз қолганлар ҳам ишчи кучи таклифини оширади. Бу ерда малакали аграр мутахассисларнинг таклифи катта улушни (80,3%) ташкил этади ва у динамик ўзгариб туриш характерига эга.

Хулоса қилиб айтганда, қишлоқ хўжалигини ҳар томонлама замон талабига жавоб берадиган кадрлар билан таъминлаш ва уларнинг бандлигини ошириш бўйича вилоятда фойдаланилмаган имкониятлар мавжуд. Фақатгина бундай имкониятларни тўғри статистик услубдагина эмас, балки маркетинг ва социологик тадқиқотлари асосида аниқлаб, улардан оқилона фойдаланиш зарур.

2.3. Меҳнат бозорини ўрганишда социологик тадқиқотни қўлланиши

Ҳозирги вақтда социологик ахборотлар социал-иқтисодий муносабатларни ўрганишда, меҳнат бозорини шаклланиши ва ривожланишини тадқиқ этишда муҳим ахборот манбалари бўлиб ҳисобланади. Бундай ахборотларни қўлга киритиш учун танланган объектларда тез-тез аниқ социологик тадқиқотлар ўтказилиб турилиши керак.

Қишлоқ ва сув хўжалиги Бош бошқармаси ва муаллиф тадқиқотлари асосида ҳисобланган.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, қачонки етарлича аниқ статистик ва маркетинг ахборотлари мавжуд бўлмаса ёки уларни ҳатто комплекс эксперт баҳолаш усулида ҳам олиш имкони бўлмасагина аниқ социологик тадқиқотлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

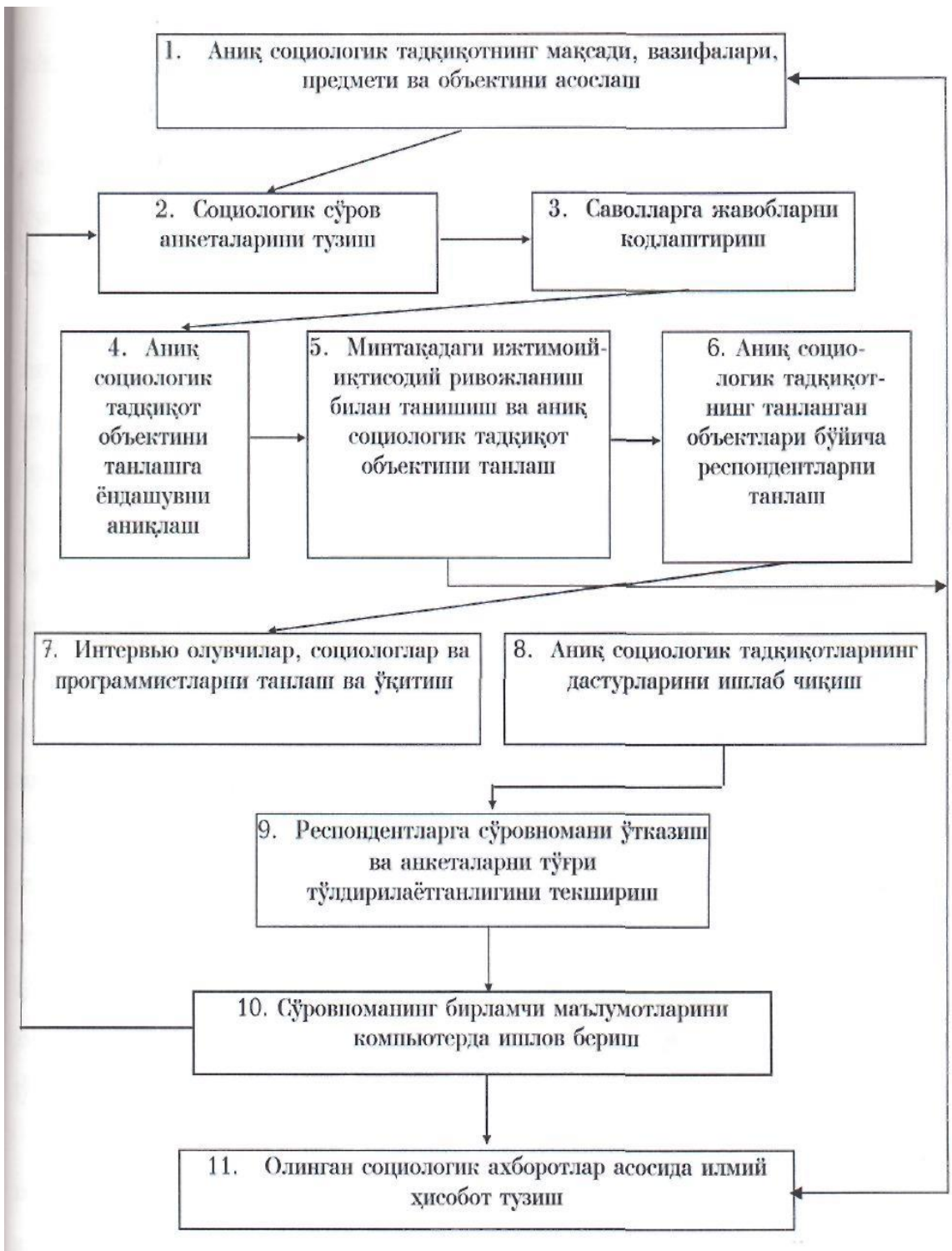
Мамлакатимизда ва собиқ Иттифокнинг турли давлатларида, жамиятнинг турли соҳаларида социологик тадқиқотлар ўтказишнинг катта тажрибаси тўпланган. Ушбу тажрибаларга суянган ҳолда, биз минтақавий меҳнат бозоридаги ишчи кучига талаб ва унинг таклифини ўрганиш бўйича аниқ социологик тадқиқот ўтказиш услубини ишлаб чиқдик. Унга кўра аниқ социологик тадқиқот қуйидаги босқичларда ўтказилади (2.2.1-расмга қаранг).

Биринчи босқичда аниқ социологик тадқиқотнинг бош мақсади, асосий вазифаси, предмети ва объекти аниқланади. Ушбу социологик тадқиқотнинг бош мақсади - меҳнат ресурслари кўп бўлган ҳудудлардаги минтақавий меҳнат бозорида ишчи кучига бўлган талабни кўпайтириш ва унинг таклифини камайитириш бўйича илмий асосланган тавсияномалар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг асосий вазифаларига қуйидагилар киради: аграр иш берувчиларнинг ишчи кучига талаби; малакали аграр ишчи кучи таклифини ўрганиш; меҳнатга лаёқатли банд ва банд бўлмаган аҳолининг ижтимоий ҳолатини ва унинг меҳнат даромадини ошириш мақсадида иш жойини ўзгартириш истагини ўрганиш; турли ихтисосликдаги кадрларга бўлган талабни аниқлаш; ишловчининг ишга ёлланиш шартларини аниқлаш; иш берувчиларнинг ёлланиб ишловчиларни бандлиги ва малака даражасини ошириш имконияти ва истагини аниқлаш; иш берувчилар ва иланиб ишловчиларнинг замонавий мутахассисликларни эгаллаш истагини аниқлаш; ишсизларни ишга жойлаштириш; малакасини ошириш ва янги мутахассисликларни ўзлаштиришлари бўйича истаklarини аниқлаш; банд ва ишсиз бўлган шахслар таклифини камайтириш ва уларнинг малакасини ошириш бўйича тавсияномалар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг предмети-аграр иш берувчиларнинг малакали ишчи кучига талаби ва ишчи кучи таклифини социологик баҳолаш.

2.2.1-расм. Социологик ахборотларнинг шаклланиш босқичлари ва уларни минтақавий меҳнат бозоридаги ишчи кучига талаб ва унинг таклифини ўрганишда қўллаш чизмаси.

Ушбу социологик тадқиқотнинг объекти бўлиб, Фарғона иқтисодий районининг Наманган вилояти меҳнат бозори ҳисобланади.

Аниқ социологик тадқиқотнинг иккинчи босқичини асосий натижаси социологик ёзма сўровнома (анкета) тузиш ҳисобланади. У икки кўринишда ишлаб чиқилади: Масалан "Иш берувчиларнинг ишчи кучига талабини ўрганиш" ва "Ишчи кучи таклифини ўрганиш".

Саволлар таркибига респондентларнинг ижтимоий ҳолати, раҳбарлик соҳаси ва даромадни ошириш мақсадида раҳбарлик (тадбиркорлик) соҳасини ўзгартириш истаклари киритилиб, кўп вариантли жавоблар билан бирга берилган бўлади.

Ушбу анкетанинг кейинги саволларида қуйидаги муаммолар урганилиши мумкин: соҳаларда янги иш жойларини ташкил этиш имкониятларининг мавжудлиги; маълумотига кўра ишчи кучини ёллаш истаклари; турли ихтисосликдаги кадрларга бўлган эҳтиёж; меҳнат шартномаларини мақбул турини танлаш; иш берувчиларнинг ходимларни танлаш шартлари; иш берувчиларнинг ёлланган ходимларни иш билан бандлигини ва малакасини ошириш имкониятлари ва истакларини I аниқлаш; иш берувчиларнинг замонавий ихтисосликларни эгаллаш истакларини ўрганиш; аграр иш берувчиларининг малакали кадр зарур бўлганда ташкилотларга муроягаати ва уларнинг хизматларидан қониқиш даражасини аниқлаш; респондентларнинг малакали ишчи кучига талабини тўла қондириш учун амалга оширадиган тадбирларини ўрганиш.

Иккинчи анкета ҳам ўзбек тилида тузилиб, у аниқ социологик тадқиқотнинг мақсади ва вазифаларини ва респондентларнинг мажбуриятларини тушунтириш билан бошланади. У қуйидаги муҳим муаммоларнинг тадқиқотиغا мўлжалланади: ишсизликларнинг сабаблари; ишсизларнинг ишга жойлашиш, малакасини ошириш, янги ихтисосликни эгаллаш ва иш берувчиларга ёлланиш шартлари бўйича истаклари; иш билан банд бўлмаган шахсларнинг ишга ёлланиш шартлари; маҳаллий меҳнат биржаларининг амалий фаолияти ва уни яхшилаш бўйича респондентларнинг таклифлари.

Анкета саволларига жавобларни кодлаштириш аниқ социологик тадқиқотларнинг учинчи босқичи натижаси ҳисобланади.

Анкеталардаги саволларнинг барча жавоблари позицион кодлаштирилади.

Аниқ социологик тадқиқотларнинг тўртинчи босқичида объектларни танлаш услублари аниқланади. Таҳлил шуни кўрсатадики, иш берувчиларнинг ишчи кучига талабини ўрганиш бўйича анкеталар учун ишлаш жойлари бўйича танлаш услубини қўллаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Бундай танлаш услубида корхоналар, фирмалар, ташкилотлар ва хусусий хўжаликлар ҳақидаги маълумотларга асосланиб, тадқиқотнинг репрезентатив (энг мақбул) объектлари аниқланади. Репрезентатив объект бўлиб, аҳолининг бандлик коэффициенти ҳудудий ўртача қийматидан энг юқори ва энг паст бўлган корхоналар, ташкилотлар ва хусусий хўжаликлар

хизмат қилади. Бу жараёнда танланаётган объектларнинг халқ хўжалигини асосий тармоқларидаги маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш салмоғи юқори бўлиши ҳисобга олиниши лозим.

Лекин, мазкур танлаш услуги ёрдамида ишлаб чиқаришда иштирок этмаётган ишсизлар таклифини ўрганиш анкеталари учун тадқиқот объектларини танлаб бўлмайди. Бундай вазиятда яшаш жойлари бўйича танлаш услубини қўллаш мақсадга мувофиқ[60]. Унга биноан тадқиқот объектлари қилиб ишсизлик даражаси энг юқори бўлган қишлоқ яшаш I жойлари танланади.

Авваломбор, у қишлоқ ишсизлари ижтимоий-иқтисодий ҳолатини ижтимоий гуруҳларга бўлиб ўрганиш имкониятини беради.

Қишлоқ туманлари ва турар жойлари ривожланишининг демографик ва ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларини ўрганиш билан тадқиқотнинг бешинчи босқичи бошланиб, сўнгра аниқ социологик тадқиқотларнинг объектлари танланади. Дастлаб улар иш берувчиларнинг ишчи кучига талабини ўрганувчи анкеталар бўйича танланади.

Аниқ социологик тадқиқотлар объектларини таҳлилий асосий

- мезонлари бўлиб, меҳнат ресурсларининг бандлик коэффициентлари ва

- қишлоқ туманлари ҳамда хўжаликларида бир ишловчига тўғри келадиган

- экин майдони ва чорва моллари сони хизмат қилади. Шундай объектлар I танланадики, қаерда юқоридаги асосий мезонларнинг миқдори - худуд

- уртача йиллик кўрсаткичидан энг юқори ва энг паст бўлса.

Аниқ социологик тадқиқотнинг иккинчи анкетаси учун объектлар

- танлашда қишлоқ туманлари ва яшаш жойларида ишсизлик даражаси

- асосий мезон бўлиб хизмат қилади ва ҳисоблаш юқорида қайд этилган

- тамойил бўйича олиб борилади. Объектларни танлашда уларни репрезентативлиги ҳисобга олинади.

Тадқиқотнинг олтинчи босқичи вазифаси аниқланган объектлар бўйича респондентларни танлаш. Биринчи социологик сўроқ бўйича респондентлар жинси, ёши, маълумоти, раҳбарлик, ихтисослиги ва иш |стажи бўйича уларни меҳнатда иштироки (бандлик) коэффициентлари асосида танланади.

Иккинчи анкета бўйича респондентлар танлашда ишсизлик даражаси асосий мезон бўлиб хизмат қилади.

Аниқ социологик тадқиқотларнинг еттинчи босқичида социологлар, иқтисодчилар, программистлар ва бошқа ходимлар танланди. Ҳолбуки уларга, ҳосил қилинадиган социологик ахборотларнинг ишончлилиқ даражаси кўп жиҳатдан боғлиқ. Шунинг учун социологик тадқиқот ўтказадиган шахслар юқори маълумотли ва маданиятли, виждонли ва яхши

муомалали бўлиши лозим. Танланган ходимлар бир ҳафта давомида ўқитилиб, тадқиқот ўтказиш методик йўриқномалари ва дастурлари билан таништирилади.

Саккизинчи босқичда аниқ социологик тадқиқотларнинг иқтисодий асосланган дастури тузилади. У тўртта бўлимдан иборат бўлади: методология, методика, амалиёт ва молия.

Дастурнинг методологик бўлимида аниқ социологик тадқиқотларнинг мақсадлари, асосий вазифалари, объектлари ва предметлари аниқланади.

■ Танлаган объектларнинг ижтимоий-иқтисодий ва демографик ривожланиши Шўйича дастлабки комплекс таҳлил ўтказилади.

Дастурнинг методик бўлимида оғзаки ва ёзма сўроқлар асосида аниқ

■ социологик тадқиқотлар ўтказишнинг назарий йўриқномалари ишлаб чиқилади. Анкеталарнинг матнлари тузилади ва саволларнинг жавоблари

I кодлаштирил ади.

Социологик сўроқни ўтказиш, яъни анкеталарни тўлдириш қоидалари

II ва иштирокчиларнинг мажбуриятлари дастурнинг амалиёт бўлимида I жойлашган бўлади. Бу бўлимда дастлабки социологик ахборотларни тўплаш

I ва компьютерда қайта ишлаш муддатлари белгиланади.

Дастурнинг молия бўлимида қўйидаги асосий кўрсаткичлар мавжуд,

■ яъни уларсиз ҳар қандай социологик тадқиқотни ўтказиш мумкин эмас: иш

■ хақи; моддий ресурсларга харажатлар; транспорт харажатлари; нашр сарфлари; компьютерда қайта ишлаш харажатлари; бошқа сарфлар.

Аниқ социологик тадқиқот натижаларидан манфаатдор бўлган меҳнат |биржаси органлари, юридик шахслар ва айрим ишбилармонларнинг [маблағлари ҳисобидан дастур бажарилишини сармоялар билан таъминлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Аниқ социологик тадқиқотларнинг тўққизинчи босқичида респондентлар сўроғи уч фазада ўтказилади: мослашиш (кўникма ҳосил қилиш); мақсадларга эришиш; ҳорғинликни бартараф этиш.

Тадқиқотларнинг ўнинчи босқичида дастлабки маълумотлар компьютерларда қўйидаги кетма-кетлик асосида қайта ишланади: маълумотларни киритиш ва дастлабки таҳлил ўтказиш; маълумотларни назорат қилиш ва хатоларини тўғрилаш; ўзгарувчилар қаторини тузиш ва машина алгоритмлари ҳамда дастурларини тузиш; компьютердан тадқиқот натижаларини олиб таҳлил қилиш. Компьютерда дастлабки маълумотларни қайта ишлаш бўйича методика Россия фанлари академияси социологик тадқиқотлар институти нашр этган "Социологнинг иш китоби" номли китобида батафсил ёритилган. Дастлабки маълумотлар компьютерда қайта ишлангандан сўнг, уларнинг ишончлилиги текширилади. Агар улар юқори

ишончли бўлса, тадқиқотнинг кейинги босқичига ўтилади. Акс ҳолда ахборотлар таҳлили янгидан бошланиб, тадқиқотнинг иккинчи босқичидан унингсигача давом этади.

Тадқиқотнинг ўн биринчи босқичида иш берувчиларнинг ишчи кучига талаби ва ишчи кучи таклифини вужудга келиш сабабларини ўрганиш бўйича ҳосил қилинган социологик ахборотлар асосида илмий ҳисобот тузилади.

Тадқиқотнинг сўнги босқичида ҳосил қилинган социологик

ахборотларни минтақавий меҳнат бозорининг шаклланишига тадбиқ этиш амалга оширилади.

Таклиф этилган методика Наманган вилоятининг қишлоқ жойларида иш берувчиларини ишчи кучига талаби ва ишчи кучи таклифини вужудга келиши сабабларини ўрганишдагина эмас, балки уни республикамизнинг бошқа вилоятларида ҳам қўллаш мумкин.

60

Ш-БОБ. МИНТАҚАВИЙ МЕХНАТ БОЗОРИ РИВОЖ- ЛАНИШИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

3.1. Минтақавий меҳнат бозоридаги ишчи кучига талаб ва таклифни истиқболлаштириш йўллари

Минтақавий меҳнат бозорининг самарали шаклланиши ва иш жойларининг қисқариши туфайли малакасиз меҳнат билан банд бўлганлар сонининг камайиб бориши кузатилмоқда. Бу муаммони тўғри ҳал рлишнинг асосий йўналишларини Республикамиз Президенти И.А. Каримов қуйидагича изоҳлайди: Ҳозир қишлоқ хўжалигида барча ижтимоий ишлаб чиқариш ходимларининг учдан бир қисмидан кўпроғи банд. Уларни бўшатиб олиш ва иқтисодиётнинг бошқа соҳаларига, энг аввало, саноатга ва хизмат кўрсатиш соҳасига йўналтириш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар қилиш ҳамда уни жадал ривожлантириш учун кенг имкониятлар очиб беради».¹

Қайд этиш лозимки, ривожланган хорижий мамлакатлардаги ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг миқдори ва банд бўлганлар сонидан хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши катта ва у узлуксиз ўсиб бормоқда. Масалан, АҚШда 1990 йилларда хизмат кўрсатиш соҳасининг ялпи миллий маҳсулотдаги (ЯММ) улуши ўртача 70% ни ташкил қилган, ваҳоланки, 1970 йилларда бу кўрсаткич атиги 50% ни ташкил қилган эди. Ушбу соҳада банд бўлганларнинг сони 1990 йилларда 72% ишловчилардан иборат I бўлган. Шу билан бирга хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлганларнинг ўсиши жуда тез суръатларда бўлган. Масалан, АҚШда 80-90 йилларда ташкил этилган 20 млн. янги иш жойидан 17 млн. хизмат кўрсатиш соҳаси билан боғлиқ бўлган.

Буни яна ҳаёт даражаси дунёда олдинги ўринлардан бирида бўлган Швеция мисолида ҳам кўриш мумкин, ушбу мамлакатда хизмат кўрсатиш соҳасида 60% дан ортиқ ишловчи аҳоли банддир. Амалга оширилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кузатилаётган вилоят халқ хўжалиги ривожланишининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ишчи кучига талабни шаклланишини белгилайди

Мазкур жадвалдан кўришиб турибдики, таҳлил даврида (2004-2006М.) асосий ишлаб чиқариш фондларининг ҳажми 11,4% га ошган. Иқтисодиёт тармоқларида жадал технологиянинг қўлланилиши, норентабел корхоналарнинг тутатилиши, турли хил ноишлаб чиқариш, ижтимоий-маиший ва тижорат корхоналари, ташкилотлари ва фирмаларнинг ташкил қилиниши, бевосита иш жойларининг ўртача йиллик миқдорининг камайишига олиб келди (97,8%).

Ўзбекистон Республикаси Статистика қумитаси маълумотлари бўйича муаллиф томонидан ҳисоблаб чиқилган.

Бандликнинг барча соҳаларида асосий ишлаб чиқариш фондларининг қимматлашуви сабабли иш жойларининг қиймати ошган (112,1%). Иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар, кичик ва хусусий бизнеснинг ривожланиши туфайли янги иш жойларининг яратилиш даражаси ўсган **1(129,7%)**.

Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатадики, маҳаллий инвестиция асосий ишлаб чиқариш фондларидан унумли фойдаланиш ва янги иш жойларини яратиш учун зарурий эҳтиёжнинг 79,3% ини қондиради. Шунинг учун I бундай вазиятда қишлоқ хўжалигида тайёр маҳсулотларни қайта ишлаш ва ижтимоий инфраструктурани самарали ривожлантириш учун хорижий инвестицияларни жалб қилиш лозим.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, бозор иқтисодиёти ривожланган хорижий мамлакатларнинг қишлоқ хўжалигидаги меҳнат ресурсларини иш билан бандлиги республикамиз кўрсаткичларидан фарқ қилади. Чунончи, 1996 йил маълумотларига қараганда, Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида банд бўлганларнинг салмоғи 42,5% ни ташкил қилган, айтилган вақтда бу кўрсаткич Бельгияда - 3, Буюк Британияда - 2, Нидерландияда - 5, Францияда - 6, Олмонияда - 3 ва АҚШда - 3% га тенг. Бизда меҳнатга лаёқатли аҳолининг фақатгина 9% хизмат кўрсатиш соҳасида банддирлар, ривожланган давлатларда эса бу кўрсаткич 60-70% ни ташкил этади.¹

Вилоят иқтисодиётида пуллик хизмат кўрсатиш соҳасини кенгайтириш учун бир қанча тармоқларда, айтилган, маиший ва коммунал хизмат кўрсатишда, транспорт, жисмоний тарбия ва спорт, соғлиқни сақлаш, таълим бериш тармоқларида катта имкониятлар мавжуд.

Туризм ва саёҳатчилик, курорт ишлари соҳасига хизмат кўрсатишни ривожлантиришга алоҳида эътибор бермоқ лозим. Зотан, бу тармоқ ўзининг ривожланишини илк қадамларини қўймоқда. Бунинг учун вилоятда етарли имкониятлар мавжуд:

■ туманлари тоғли жойларининг хушманзарали табиати
Швецария

■ иқлимидан қолишмайди. Бу ерда албатта, аввало туризм ва I меҳмонхоначилик инфраструктурасини шакллантириш, четдан инвестиция

■ жалб қилиш, уларни малакали кадрлар билан таъминлаш лозим. Бундай малакали кадрларни меҳмонхоначилик коллежи шаклидаги билим

I масканларида тайёрлаш мумкин. Шунинг учун туризмни, шу билан бирга I унинг халқаро тизимини ривожлантириш ҳам истиқболи порлоқ ҳисобланади. Бу эса маълум малакага эга бўлган ишловчилар бандчилигини I таъминлаш имконини беради.

Демак, санаб ўтилган тармоқларда хизмат кўрсатиш соҳасини ■ ривожлантириш малакали кадрларга бўлган талабни сезиларли даражада I оширади. Вилоятда малакали ишчи кучини қайта тақсимлаш жараёнида I биз томондан қўриб чиқилган анъаналар асосан меҳнат ресурсларининг сон Шжиҳатидан таркибини қўзда тутади.

Маълумки, ишчи кучини асосий сифат кўрсаткичи унинг касбий таълим олиши ва ишлаб чиқариш тажрибасини тўплаши натижасида қўлга Шкиритган малака даражасидир. Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида шу

- нарса яққол кўзга ташланмоқдаки, ишлаб чиқариш эҳтиёжига нисбатан

- малакали ишчи кучи етишмаяпти. Бевосита жойларда ишловчиларнинг I касб-малака таркибини ўрганиш шуни кўрсатадики, паст малакали

- ишловчилар улуши катта, юқори малакадаги мутахассислар эса етишмайди.

Малакали ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш билан боғлиқ

- навбатдаги муаммо - иқтисодий муносабатларни қайта қуриш жараёнлари билан белгиланади. Бозор муносабатларининг ривожланиши шароитида

- корхона ва хўжаликларни давлат тасарруфидан чиқарилиши ва

- ҳиссадорлик жамиятларига ҳамда мулкчиликнинг бошқа шакллариغا I айлантрилиши кўп укладли иқтисодиётнинг шаклланиши жараёнида I мавжуд ишчилар сонига эҳтиёжни қисқартиради. Корхоналар ва

- ташкилотлар малакали кадрлар тайёрлаш бўйича хунар-техника билим юртларига берган буюртмалар ҳажмини қисқартирмоқда. Ҳозирги вақтда хунар-техника билим юртларида ишловчиларни касбга тайёрлаш иқтисодий жиҳатдан ўз самарасини бермаяпти. Шунинг учун корхоналар кадрларни қисқа муддатли тайёрлаш ва малакасини ошириш усулига ўтишмоқда. Бу эса ўз навбатида корхоналарнинг мавжуд техника ва технологияларнинг у қадар мураккаб эмаслиги ва мураккабларининг эса камлиги билан ифодаланади. Юзага келган бундай ҳолат натижасида хунар-техника билим юртларида тайёрланадиган малакали ишловчиларга бўлган талаб камайиб бормоқда.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида юзага келган янги касблар, яъни тадбиркорлик, фермерлик, менежерлик, маркетинг, агробизнес, агросервис ходими кабиларга талаб кундан-кунга ўсмоқда. Шунинг учун бизни олдимизда турган асосий масалалардан бири бундай мутахассисликка ихтисослашган кадрларга бўлган талабнинг истиқболини аниқлашдан иборат.

Ҳудудда мутахассисликларга бўлган талабни аниқлаш муаммосининг ҳал этилиши уни истиқболлаштириш асосини ташкил этади ҳамда нуқсонларини камайтиради. Шу билан бирга, мутахассисликларга бўлган талабни истиқболлаштиришнинг бош мақсади уни вақт бўйлаб миқдорий ва сифат ўзгаришини баҳолаш ҳисобланади.

Талабнинг ўзгариши техника ва технологияни ҳамда инсоннинг ўзи билан алоқадор турли ҳил сабаблар билан боғлиқ. Шунинг учун натижаларнинг асосланганлигини ошириш учун истиқболлаштириш услубларининг уйғун бирикмасини қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ижтимоий-иқтисодий истиқболлаштириш мақсадида энг кўп қўлланадигани турт гуруҳга бўлинади: риволиганишнинг экстраполяция анъанаси, корреляцион-регрессион таҳлил, иқтисодий-математик моделлаштириш ва эксперт баҳолаш. Халқ хўжалигида мутахассисларга бўлган эҳтиёж ҳаракатини истиқболлаштиришни кўп вариантлик асосида эксперт услубида амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади. Янгича ривожланган тармоқлар учун эса ёрдамчи тарзда компаратив услубни қўллаш мумкин. Зотан, биздаги иқтисодиётнинг таркиби ва техник даражаси бўйича етарли бандлик статистикаси мавжуд бўлган бирор бир иқтисодиёти ривожланган давлат билан таққослаб бўлмайди, улардан тўғридан-тўғри нусха олиш эса мумкин эмас. Бироқ, маълум даражада истиқболлаштириш мақсади учун

- нисбий миқдорларни қўллаш мумкин (Утмишда ва келажакда алоҳида

- касб-малака гуруҳлари сонининг ўзгариш суръати). Алоҳида тармоқлар бўйича технологик қоқоқликни ҳисоблаш мумкин. Ушбу ҳолатда экспертларнинг вазифаси жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг турли хил тизимда хўжалик юритиш қобилятига нисбатан сонининг (эҳтиёжнинг) ўзгариш суръатини мувофиқлаштиришдан иборат бўлади. Биздаги халқ хўжалиги каби паст даражада ривожланган тармоқлар учун мутахассисларга бўлган талабни ўзгаришини оддий эксперт усулида баҳолаш кўпроқ самаралидир.

Мутахассис кадрларга бўлган талаб ҳаракатини характерловчи кейинги катта элемент мутахассисларни алмаштириш ва ишдан кетиши рсобланади. Малакали мутахассис кадрларни тез-тез алмаштириш, уларнинг ўрнига билими ва тажрибаси, малакавий тайёргарлик даражаси ушбу иш жойига мос келмайдигап ишловчилардан фойдаланишга мажбур этади. Уларнинг миқдори таҳлил вақтида аниқланади ва уларни истиқболлаштириш у қадар қийинчилик туғдирмайди: масалан, бунда тўғридан-тўғри ҳисобга олиш, корреляцион-регрессион таҳлил ёки уларнинг маълумотларини эксперт мувофиқлаштирилган экстраполяция усулидан фойдаланган ҳолда ҳудуд аҳолиси истиқболини белгилаш асосида амалга оширилади.

Наманган вилояти иқтисодиётида мутахассис кадрларга бўлган ҳудудий эҳтиёжни истиқболлаштиришга қўллаган ҳолда барча маълум услубий ёндошишлар натижасида унинг кўп вариантли истиқболини етарли даражада тўғри шаклда олиш мумкин. Бу эса вилоят халқ хўжалиги бўйича бандлик, малакали мутахассис кадрларни қайта тайёрлаш муаммоларини ўз вақтида ҳал этиш имконини беради.

Меҳнат бозорининг нормал шаклланишига эски тузумда тайёрланган кадрларнинг юқори салмоғи салбий таъсир кўрсатмоқда. Уларнинг малакаси ва тажрибаси ривожланган бозор муносабатларининг талабларига тўла жавоб бермайди.

Шу билан бирга, бугунги кунда таълим бериш ва кадрлар малакасини Шошириш тизимида, ҳаттоки янги шаклларида ҳам бир қатор жиддий

- камчиликлар мавжуд:

-дастурлар, режалар, курсларнинг мавзулари маълум даражада юзаки
1 ва маърифий характерга эга бўлиб, аграр соҳа учун малакали тадбиркор,
■ менежер, маркетинг, бизнесмен каби мутахассислар
тайёрлашнинг

■ замонавий талабларига тўла жавоб бермайди;

-одатдагидек, мустақил ва самарали қарорларни ҳал қилишда
куникма ҳосил қилдирмайдиган ўқитининг сушт шакли устунлик қилади.

■ Қар доимги ва тўсатдан юз берадиган ишлаб чиқариш ва
тижорат

■ ҳолатларини ҳал этиш усуллари кам қўлланилади;

-ўқитувчилар ва ўқувчилар учун тадбиркорлик, маркетинг, фермерлик,
молия-кредит тизими, аудит, инвестиция, бозор инфраструктураси ва
|бошқалари бўйича мақсадли дастурни малакали ўзлаштириш имконини
берадиган ўқув-услубий ҳужжатлар етишмайди;

-замонавий талабларга жавоб берадиган таълим беришнинг моддий-

■ техника базаси сушт ривожланган.

Халқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ҳал қилувчи ролни бажарадиган
кадрлар - иқтисодчи, тадбиркор, менежер, маркетинг, технолог,
бизнесмен

каби замонавий мутахассислардир. Шунинг учун уларни
тайёрлаш ва

малакасини оширишнинг махсус-намунавий дастурларига эга
бўлиш

муҳимдир.

Бозор муносабатларига жавоб берадиган замонавий мутахассисларни
тайёрлаш кўп соҳали техник-технологик, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий ва
бошқа турдаги ўқитиш усуллари ўз ичига олади. Бу эса ўз навбатида катта
маблағни талаб этади. Бу ерда бандликка кўмаклашиш жамғармаси,
тадбиркорлар палатаси ва бошқа манфаатдор муассасалар ёрдам беришлари
мумкин.

Ҳозирги вақтда вилоятда қишлоқ хўжалиги кадрларини тайёрлаш ва
малакасини ошириш билан шуғулланадиган учта олий ўқув юрти, 61 та ўрта
махсус, касб-ҳунар таълим коллежлари мавжуд. Уларда
тайёрланаётган мутахассис кадрлар вилоят халқ хўжалиги
соҳаларининг

■ мутахассис кадрларга бўлган талабини атига 40-45% га қондиради,
холос.

■ Қолганлари эса пойтахт ва бошқа вилоятлардаги ҳамда
хорижий ўқув

■ юртлари томонидан қондириш мўлжалланмоқда.

Шунинг учун малакали кадрлар тайёрлашнинг ўқув-услубий
дастурларини республикамиз иқтисодиётига мослаб ишлаб чиқиш ва унинг
асосида, асосан ўзбек тилида мутоала воситаларини ишлаб чиқиш лозим.
Шунинг билан бирга ўқув юртларининг талабаларига жаҳон тили бўлган
инглиз тилини ўргатишни юқори савияга кўтариш лозим. Акс ҳолда жаҳон

бозори талабларига мос маҳсулот ишлаб чиқариш қийин бўлади. Ҳозирги кунда анчагина маблағимиз жаҳон савдо муомаласи тилини билмаганимиз учун айрим тилмочлар ва «коммерсант»лар хизмати учун самарасиз фойдаланилмоқда. Шунинг учун маҳсулот ишлаб чиқарувчининг ўзи бирор бир чет тилини чуқур билиши ва бозор иқтисодиётига бағишланган муомалаларни яхши тушуниши лозим.

Бизнинг фикримизча, халқ хўжалиги тизимига юқори малакали кадрлар тайёрлашни қуйидаги босқичларда олиб бориш керак:

1) Мактабларининг юқори синф ўқувчиларидан халқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун зарур бўлган касбларга қизиқувчи ёшларни танлаб олиб, махсус коллежларини ташкил этиш лозим ва улар маҳаллий бюджет маблағи билан таъминланиши керак. Жойларда айрим шахсларнинг илғор тажрибаси ва технологиясига асосланган хусусий билимгоҳларнинг очилиши махсус коллежлар билан рақобатни кучайтиради. Бундай ҳолат эса мутахассислар тайёрлаш сифатини оширади.

2) Олий билимгоҳларида таълим олиш муддати махсус коллеж битирувчилари учун қисқартирилган дастур асосида олиб борилиши керак. Республикамизда ҳозирги пайтда бозор хўжалигига мос мутахассисларни тайёрлаш асосан шаҳар халқ хўжалиги тармоқларида ишлашга мўлжалланмоқда. Шу сабабли агросаноат мажмуаси учун иш бошқарувчилар, тадбиркорлар, брокерлар, банкирлар ва фермерлар каби танқис мутахассисларни бакалавр сифатида қишлоқ олий билимгоҳларида тайёрланишига эътиборни кучайтириш бозор иқтисодиётининг асосий талаби ҳисобланади.

3) Юқори малакали халқ хўжалиги кадрларини (магистрлар) тайёрлашнинг сўнгги босқичини ҳам олий ўқув юртлари бажарадилар. Магистрлар халқ хўжалиги ривожланишининг илмий, назарий, техникавий, технологик, ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий каби йўналишларини яратиш билан шуғулланишлари керак.

Вилоят қишлоқ хўжалиги учун юқори малакали кадрлар тайёрлаш қишлоқ хўжалигида ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ва меҳнаткашларнинг моддий фаровонлигини оширишнинг асосий негизи бўлган меҳнат унумдорлигининг ўсишига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Бозор иқтисодиёти шароитида агросаноат мажмуасининг ривожланиш даражаси қишлоқ меҳнаткашларининг ижтимоий онглилик даражаси билан белгиланади.

2005 йилда вилоятдаги мавжуд норасмий меҳнат бозоридаги ишчи кучининг таклифи 56,1 минг кишини ташкил этган бўлса, унинг деярли 40%, яъни 22,4 мингини биринчи марта иш қидираётганлар ташкил этади. Мана шу биринчи марта иш қидираётганларнинг учдан икки қисмини ўрта мактабни битирган, ҳали қўлида ҳеч қандай ҳунари бўлмаган ёшлар ташкил этади. Шунинг учун ҳам уларнинг ишсиз қолиш эҳтимоли жуда юқоридир. Биринчи марта иш қидираётган аҳолининг қолган учдан бир қисмини турли касб-ҳунар, ихтисослашган коллежлар ва олий ўқув юртларини битирган ва битираётган 6,3 мингга яқин ёшлар ташкил этади.

Юқоридаги ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда малакали ишчи кучининг яқин келажакдаги таклифини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга.

Истиқболлаштириш натижаларидан шундай хулоса қилиш мумкинки, вилоятда кадрлар тайёрлашнинг мавжуд имкониятларидан унумли фойдаланиш лозим. Мавжуд ихтисослашган коллежлар, курслар, олий ўқув юртлари ва бошқа ўқув масканларида бозор муносабатлари талабларига жавоб берадиган тадбиркорлар: менежер, маркетинг, фермер, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича технолог ва бошқа мутахассисликларни тайёрлашда илғор услубларни қўллаш тайёрланадиган мутахассис кадрларнинг рақобатбоплигини оширишга кўмак беради.

3.2. Минтақавий меҳнат бозори шаклланишини тартибга солишни такомиллаштириш

Умуман олганда биз меҳнат бозорини бозор иқтисодиёти тамойиллари асосига қурилган ижтимоий меҳнат муносабатлари тизими сифатида қараб чиқамиз. Меҳнат бозори икки асосий ижтимоий-иқтисодий вазифани бажаради. Инсон ресурсларининг иш билан бандликнинг муқобил турлари бўйича (касблар, тармоқлар, корхоналар, ҳудудлар бўйича) тақсимланиши ва даромадларнинг маошлар, рағбатлантириш омили сифатидаги иш ҳақи ва меҳнат учун мукофотлаш шаклида тақсимланиши. Ана шу меҳнат бозори вазифаларининг амалга оширилиши меҳнат унумдорлигининг самарадорлигини оширишга, уни энг юқори даражага етказишга, инсон ресурсларидан олинадиган фойдани, даромадларни кўпайтиришга, давлатнинг иқтисодий юксалишига, ижтимоий адолатга ва, ниҳоят, барча учун баравар бўлган иш ўринларига жойлашиш имкониятларига ва касб тайёргарлигига ёрдам бермоғи лозим. Бироқ меҳнат бозорлари жамиятнинг ижтимоий- иқтисодий аҳволига фақат ижобий эмас, шу билан бирга салбий таъсир ҳам кўрсатиши мумкин.

Агар бозор эркин, ўз-ўзидан ташкил топса, унумдорликни ва даромадларни энг юқори даражага етказиш имконини беради, бироқ ижтимоий адолат ва ҳамма учун иш ўринларига тенг имкониятларни кафолатлаш учун бозор ижтимоий тотувликни сақлаб қолишдан манфаатдор бўлган муайян ташкилотлар томонидан тартибга солиб турилиши лозим. Худди ана шундай тартибга солувчи институт сифатида биринчи навбатда давлатнинг ўзи майдонга чиқади, у меҳнат бозорини тартибга солиш учун муайян стратегияни ишлаб чиқади.

Меҳнат бозорини тартибга солиш стратегияси қуйидаги саволга жавоб бериши лозим: жамият барча аъзоларининг ҳаётини манфаатларини ҳисобга олишда, анча кам таъминланган фуқароларнинг турмушига эътиборни кучайтиришда, ижтимоий ишлаб чиқариш натижаларини тақсимлашда адолат талабига амал қилишда қандай устувор йўналишларга эътибор бериш керак? Бу устувор йўналишлардан энг муҳимларини танлаб олиш меҳнат бозорини тартибга солиш жараёнининг ижтимоий йўналишларини ҳамда

меҳнат бозорини тартибга солиш *тамоийилларини* ва уларни амалга ошириш усулларини белгилаб беради.

Меҳнат бозорини тартибга солиш стратегиясини ишлаб чиқиш вақтида, биринчидан, барча жараёнларнинг жамият ва иқтисодиётнинг I олға томон ривожланиш талабларига, ижобий ўзгаришларни рағбатлантиришга бўйсунганини, жамиятдаги ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлайдиган чора-тадбирларнинг устуворлигини таъминлашга хизмат қилиши зарур.

Иккинчидан, «фаол жамият» шакллантиришга эътибор бериш керак, унда иқтисодий имкониятлар яратилади ва ҳар бир фуқаронинг қонуний-демократик жамият барпо этишдаги фаоллиги рағбатлантирилади. Бундай сиёсат жамиятдаги ҳар бир соғлом аъзонинг ўз меҳнати билан эришилаётган фаровонлик учун жавобгарлигини эътироф қилишга асосланган.

Учинчидан, «фаол жамият» ва унга мос келадиган меҳнат бозоридаги фаол сиёсат тенг имкониятлар принципи билан бирга қўшиб олиб борилиши керак. Унинг асосий моҳияти— ишга эга бўлиш ва уни сақлаб қолишдаги тенгсизликни барҳам топтиришга ёки энг кам ҳолатга келтиришга имкон беради, бундай тенгсизлик ногиронлик, оилавий шароитлар, малаканинг етишмаслиги ва ҳоказо сабабларга кўра келиб чиқиши мумкин.

Давлатнинг меҳнат бозорини самарали шаклланишини тартибга солиш бўйича асосий вазифаси - ёлланма ишчи кучига бўлган талабни унинг тақлифига максимал даражада яқинлаштириш.

Утиш даврида иш жойлари бозорини шакллантирилишига давлат томонидан таъсир этишнинг даражаси қуйидаги шарт-шароитлар билан аниқланади:

- мамлакатдаги иш жойларининг оптимал чегарасини белгилаш;
- қишлоқ жойларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш саноатининг инвестицион салоҳиятини ошириш;
- иқтисодиётда таркибий ўзгаришларга эришиш;
- корхоналарни тўловга қобилиятсизлиги (банкротлик) билан боғлиқ иқтисодий муаммоларини ечиш.

Ишчи кучи бозорининг шаклланиши эса қуйидаги шарт-шароитлар ва омиллар билан аниқланади:

- халқ хўжалигида банд бўлмаган, аммо меҳнат қилишни истайдиган меҳнатга лаёқатли аҳолига ёрдам бериш;
- ёлланган ишчи ёки тадбиркорни эркин меҳнат қилишига шароит яратиш;
- иш ҳақи ва меҳнат даромадларини эркин белгиланиши ва уларга солиқ ставкаларини пасайтириш;
- ишчи кучи малакаси ва сафарбарлигини ошириш ҳамда уларни молиявий воситалар билан таъминлаш.

Иш жойи ва ишчи кучи бозори мамлакатда ўзининг органик бирлиги билан миллий меҳнат бозорини юзага келтиради. Бандлик соҳасидаги ҳаракатлар: иш жойлари тақлифини қисқариши ва кенгайиши, ўз хоҳиши

билан ишдан бўшашлик, ишловчиларни озод этилиши ва бошқалар банд бўлмаган аҳолини ишга жойлаштиришга бевосита таъсир этади.

Аҳолини иш билан бандлигини ошириш бўйича давлат сиёсатининг асосий тамойиллари қуйидагилар ҳисобланади:

-барча фуқораларнинг жинси, дини, ёши, сиёсий дунёқараши, миллати, тили, ижтимоий ва оилавий аҳолидан қатъий назар меҳнатга бўлган ҳуқуқини ва бандлик турларини танлаш эркинлигини амалга оширишга тенг имкониятлар берилишини таъминлаш;

-фуқораларнинг меҳнат ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, уларни унумли ва ижодий меҳнатга бўлган қобилиятини ривожлантиришга ҳамкорлик қилиш ва рағбатлантириш;

-меҳнатнинг кўнгиллилиги;

-бандлик соҳасида ижтимоий кафолат бериш ва фуқороларни ишсизликдан ҳимоя қилишни таъминлаш;

-бандлик бўйича давлат сиёсатини ижтимоий ва иқтисодий сиёсатнинг бошқа йўналишлари билан мувофиқлаштириш;

-бандликни таъминлаш бўйича чора-тадбирларни бажаришда касаба уюшма ташкилотлари ва тадбиркорлар ассоциацияси, давлат бошқаруви органлари билан ҳамкорликда назоратни амалга ошириш;

-мамлакат ишчи кучини экспорт қилиш ва хорижий фуқороларнинг республикада меҳнат фаолияти муаммоларини ҳал этишда халқаро ҳамкорликни ташкил этиш, унинг ҳуқуқий меъёрларини яратиш.

Умуман олганда, бизнинг фикримизча, бандликни тартибга солишнинг тўғри ва бевосита воситаларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

а) меҳнат бозорини шакллантириш ва ишсизлик профилактикаси (ишдан бўшатиш ҳақида аввалдан огоҳлантириш тизими) бўйича тадбирлар;

б) иш жойларини ташкил этиш бўйича чора-тадбирлар;

в) ишсизларга молиявий ёрдам кўрсатиш - ишсизларни суғурталаш, ишсизлик нафақаси билан таъминлаш, янги корхоналар қурилиши ишини молиялаш, пенсияга эрта чиқиш;

г) ишчи кучи заҳираларини фаоллаштириш;

д) эмиграция сиёсати.

Ҳуқуқий чора-тадбирларга аҳоли бандлиги тартибга солишга йўналтирилган бир қатор ҳужжатларни киритиш мумкин. Булар «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонун ва унга мос равишдаги бир қатор қарорлар пакетидан иборатдир. Улар орқали аҳолининг меҳнатга бўлган ҳуқуқи ва давлат сиёсатининг асосий тамойиллари, аҳоли бандлигини тартибга солиш ва уни ташкил этиш, ишини йўқотганда компенсациялар ўрнатиш тартиби амалга оширилади.

Ташкилий чора-тадбирларга эса етарли даражадаги кучли давлат бандлик хизматини ташкил этилиши, бандликнинг республика ва ҳудудий | дастурларини ишлаб чиқиш кўзда тутилади. Ишчи кучи ҳаракатини таҳлил қилиш ва истиқболни белгилаш асосида ишлаб чиқилган аҳолини иш билан бандлиги дастури иш жойлари таркибини ўзгариши, мавжуд иш жойларини сақлаш ва янгиларини ташкил этиш, аниқ фаолият кўрсатадиган ўқув

тизимини яратиш, иш жойини йўқотганда моддий компенсациялар бериш бўйича кенг қамровли чора-тадбирларни кўзда тутати. Бозор муносабатлари шароитида ишсизларни ишга жойлаштириш ва қайта ўқитиш, ижтимоий ишлаб чиқаришни зарурий мутахассислар билан таъминлаш билан бевосита шуғулланиш мақсадида ташкил этиладиган давлат бандлик хизматлари - меҳнат биржасининг роли ошади.

Иқтисодиётда бозор муносабатларининг ривожланиши интенсификация ва илмий-техника тараққиёти шароитига мослашган малакали ишчи кучларини такрор ишлаб чиқаришни давлат томонидан тартибга солишнинг янги инструментларини ишлаб чиқиш заруриятини юзага келтиради. Биринчи навбатда меҳнат ресурсларининг иқтисодиётнинг таркибий ўзгариши шароитида уни эгилувчанлигини ошириш билан бирга тўлиқ бандликни сақлаш вазифаси, яъни эркин иш жойлари (савдоси) ўрнига бандлик жараёнларини бошқариш тизими келади. Бу эса охир оқибатда жамиятда ривожланаётган ишловчиларнинг меҳнат фаолиятини кўрсатишга шахсий интилишлари билан жамиятнинг унга бўлган эҳтиёжи ўртасида, инсоннинг меҳнатга бўлган янгидан-янги доимий эҳтиёжи билан уларни қондириш ўртасида, жами ишловчининг касбий-малакавий таркиби билан тармоқ, ҳудудий ва халқ таълими нуқтаи назаридан ишлаб чиқиш воситалари таркиби ўртасида қарама-қаршиликларни бартараф этишга имкон беради.

Ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришни тартибга солишнинг янги инструментларини амалга ошириш, яъни ижтимоий институтни ташкил этиш заруриятини келтириб чиқаради, усиз бозор муносабатлари тўлиқ шаклда фаолият кўрсата олмайди, албатта бу - ишчи кучи биржасидир.

Ишчи кучи биржаси - бу ишчи кучининг уюшган бозоридир. У меҳнат ресурслари қўлланишини бир соҳадан бошқасига эркин ўтишини таъминлаб, кўйидагиларни юзага келишига имконият яратади:

- жамиятнинг ҳар бир аъзосини эркин меҳнат ва шахсий даромадининг ўсиши асосида - ўз ҳаётини имкониятларини амалга оширишга кенг имкониятлар, яъни, меҳнатга самарали иштиёқ механизминини яратиш;

- юқори меҳнат унумдорлигига эришиш мақсадида иш берувчилар билан ёлланувчилар ўртасидаги рақобатни ривожлантириш:

- ишлаб чиқаришни бошқариш субъектлари, ишловчининг шахси ва унинг меҳнат потенциалида янада самарали фойдаланиш юзасидан рақобатни кучайтириш.

Кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш шароитида шахсий омилнинг устуворлиги кучаяди: ишлаб чиқаришда шахсий омилнинг ривожланиш даражаси қанчалик юқори бўлса, унинг буюмлашган омили билан шунчалик тез таъминланади ва ундан янада унумли фойдаланилади.

Ишлаб чиқаришда шахсий омил устуворлигини буюмлашган омил олдида пасайиши ижтимоий соҳанинг барча жабҳаларида, айниқса таълим беришда инқирозга олиб келади.

Шунинг учун, тан олиш лозимки, таълим беришга харажатларни кўпайтириш эмас, балки камайитириш сиёсати - бу узоқни ўйлаб қилинган иш

эмас. Ҳозирги вақтда малакали кадрларни ялпи қабул қилиш ва ўқитиб чиқариш ўрнига янги тизим - корхона, олий ўқув юрти ва талабалар ўртасида шартнома тизими кириб келмоқда.

Шундай қилиб, ишлаб чиқаришда шахсий ва буюмлашган омилнинг оқилона балансига эришиш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш лозим:

-иқтисодиётда буюмлашган омилдан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш бўйича кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш;

-халқ хўжалигида мавжуд малакали кадрлардан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг муҳим омили - меҳнатга жалб этишни кучайтириш ҳисобланади. Бу эса мулкчилик шаклини ўзгариши, янги турдаги хўжалик юритиш заруриятини ҳосил қилади;

-иқтисодиётнинг турли соҳаларида янгича хўжалик юритиш механизмининг қўлланилиши, аввалламбор, бошқарув аппарати сонини қисқаришига, бир қисм мутахассисларни бозор иқтисодиётига мос янги соҳаларга ўтишига олиб келади. Бу эса олий ўқув юртлари ва коллеж битирувчиларининг онгли равишда ўз фаолиятларини мувофиқдаштиришларини кўзда тутади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Утказилган тадқиқотлар натижалари асосида қуйидаги хулосалар ва тавсияномалар ҳосил қилинди:

1. Минтақавий меҳнат бозорининг оқилона шаклланишига ишчи I кучи талаб ва таклифи ўртасида бозор мувозанатининг ўрнатилиши, I ёлланма ходимлар ва тадбиркорларнинг касбий-малакавий даражаларини

ошириш, меҳнатга ҳақ тўлашнинг такомиллашуви, меҳнатга лаёқатли аҳолининг сафарбарлиги ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлмаган янги иш жойларини яратиш учун инвестициялар ҳажмининг ошиши, оқилона бандликнинг вужудга келиши, ишсизликнинг қисқариши ва ижтимоий меҳнат муносабатлари ҳуқуқий асосларининг I такомиллашуви асосида эришиш мумкин.

2. Аниқ социологик тадқиқотларнинг муаллиф таклиф этган услубини I амалиётда қўллаш натижасида минтақавий меҳнат бозорини шаклланиши

ва ривожланишининг таркибий қисми бўлган ишчи кучига талаб ва унинг таклифини объектив баҳолаш имкони туғилади. Улар ёрдамида қишлоқ аҳолиси бандлигини ошириш, малака даражасини юксалтиришга I йўналтирилган тадбирлар, тавсиялар ва таклифлар ишлаб чиқиш имкони пайдо бўлади.

3. Яқин келажакда республика (давлат) ҳудудий дастурлари билан бир қаторда халқ хўжалигида ишчи кучи бандлигини оширишнинг мақсадли комплекс дастурларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай дастурлар қуйидаги тадбирларни ўз ичига олиши керак: мулк эгасининг алмашуви, хусусийлаштириш, хўжаликларнинг иқтисодий ночорлиги ва уларнинг ихтисослашишидаги ўзгаришлар каби шароитларда малакали ишловчиларнинг бандлигини сақлаш; ходимларнинг рақобат қобилиятини ошириш; банд бўлмаган шахсларни қайта тайёрлаш; қўшимча касблар ва мутахассисликлар олишга шароит яратиш: халқ хўжалиги бўйича ўқув юртларини битириб, мутахассисликлари бўйича иш топа олмаган ёш кадрларни бандлик хизмати ташкилотлари билан шартнома асосида иш ҳақига бандликка кўмаклашиш жамғармасидан маблағларни

ўтказиш шарти билан ишга қабул қилиш тажрибасини кенгайтириш; янги, айниқса ноқишлоқ хўжалиги иш жойларини яратишни инвестициялар билан таъминлаш ва ҳ.к.

4. Олий билимгоҳларида таълим олиш муддати махсус коллежларнинг битирувчилари учун қисқартирилган дастур асосида олиб борилиши лозим. Ҳозирги пайтда республикамизда тайёрланаётган бозор шароитига мос келувчи мутахассислар асосан шаҳар жойларининг иқтисодий тармоқларида ишлашга мўлжалланмоқда. Вилоятда эса қишлоқ хўжалигининг иқтисодиётдаги салмоғи юқорироқ. Шу сабабли қишлоқ хўжалиги учун иш бошқарувчилар, тадбиркорлар, брокерлар, банкирлар, маркетинглар ва фермерлар каби танқис мутахассислар бакалавр даражасида тайёрланишига эришиш бозор иқтисодиётига ўтишнинг асосий талабларидан бири ҳисобланади.

Юқорида қайд этилган хулоса ва тавсияларни амалга ошириш минтақавий меҳнат бозорини оқилона шаклланиши ва фаолият кўрсатишига, ишчи кучига талаб билан унинг таклифи ўртасидаги бозор мувозанатини таъминланишига ва кадрларнинг иш билан бандлигини ва тайёрлаш сифатини яхшиланишига бевосита таъсир этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент.: Ўзбекистон. 2003.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида” ги Қонуни (янги тахрир). -Т.: Адолат, 1998.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 сентябр "2005 йилнинг 1 октябридан бошлаб иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар ва ижтимоий нафақалар миқдорини ошириш тўғрисида"ги Фармони. "Халқ сўзи" газетаси, 2005 йил 15 сентябр, №184 (3729).
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июн "Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармони. "Халқ сўзи" газетаси, 2005 йил 15 июн, №114 (3659).
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 16 феврал "Уй-жой қурилиши ва уй-жой бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарори. "Халқ сўзи" газетаси, 2005 йил 17 феврал, №33 (3578).

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари

1. Президент Ислон Каримовнинг “2006 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари”га бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. "Тошкент оқшоми" газетаси, 2007 йил 13 февраль.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 4 февралдаги "Ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда жароҳатланиши, касб касалликларига чалиниши ёки саломатликнинг бошқа хил шикастланиши туфайли етказилган зарарни тўлаш қоидаларни тасдиқлаш тўғрисида"ги қарори. Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлар тўплами. Нашр этувчи Ўзбекистон Республикаси Президенти Аппарати Ишлар Бошқармаси.

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

1. Каримов И.А. “Инсон, унинг ҳуқуқи ва эркинликлари ҳамда манфаатлари — энг оилӣ қадрият”. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Концитутсиясининг 13 йиллигига бағишланган тантанали маросимида 2005 йил 7 декабрдаги сўзлаган маърузаси.
2. Каримов И.А. “Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизатсия ва ислох этишдир”. —Тошкент.: "Ўзбекистон", 2005.

3. Каримов И.А. "Ўзбекистон демократик тараққиётнинг янги босқичида" — Т.: "Ўзбекистон" 2005й.

4. Каримов И.А. «Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир». Т., 2005.

5. Ўзбекистон Республикаси вазирликлари меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари

1. "Меҳнат ресурслари балансини тузиш ва ишга жойлашишга муҳтож шахсларни аниқлаш услубияти". Ўқув-услубий қўлланма. —Т.: 2002.

2. "Ўзбекистон Республикаси аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш органларини хўжалик харажатлари ва уларда ахборот технологияларини яратиш харажатларини қоплаш жамғармасини ташкил этиш ва маблағларни сарфлаш тартиби тўғрисида" Иўриқнома, 2001 й. апрел ойи.

3. "Ўзбекистон Республикасининг имтиёзли пенсия таъминоти ва меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича меъёрий ҳужжатлари тўплами". Тошкент, "Адолат", 2000 йил.

6. Дарсликлар

1. Абдурахмонов Қ.Х. "Меҳнат иқтисодиёти". Дарслик. -Т.: Меҳнат, 21.

2. "Рынок труда". Учебник. Под ред. Профессора В.С. Буланова и профессора Н.А. Волгина. М.: «Экзамен», 2000.

7. Ўқув қўлланмалар

1. Абдурахмонов Қ.Х., Муртазаев Б.Ч. "Меҳнат бозори: назарий ва амалий муаммолар" (ўқув қўлланма). Т.: ТДИУ, 1996.

2. Бекмурадов А. "Маркетинг: основн современного бизнеса (формирование, условия функционирования и перспективм развития)". -Т.: Меҳнат, 1994.

3. Холмўминов Ш.Р., Хакимов Х., Боқиева И., Маҳкамбоев А. "Меҳнат кўрсаткичлари таҳлили". Ўқув қўлланма. —Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси "Адабиёт" жамғармаси нашриёти, 2004.

4. Холмуминов Ш.Р., Балаханова Д.К., Муртазаев Б.Ч. "Рынок труда: проблем формирования и регулирования". Ташкент: «Фан», 1996.